

SMJERNICE SRPSKE IDEOLOGIJE U BANOVINI HRVATSKOJ

Rad se bavi stajalištima političkih stranaka, institucija i udruga građana u kojima su Srbi činili većinu ili imali snažan utjecaj, kao i svećenstva Srpske pravoslavne crkve glede osnutka Banovine Hrvatske. Dok su jedni poduprli sporazum i aktivno se uključili u rad nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice, drugi su nastupili s pozicije otvorenoga negiranja i organiziranja protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta pod krilaticom „Srbi na okup“. Suprotna mišljenja i otvoreno neslaganje među pojedinim strankama, institucijama i udrugama građana oko državne reforme koja je nastupila 26. VIII. 1939. obilježili su cijelu povijest Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije sve do njezine vojne propasti u Travanjskom ratu 1941. godine.

Ključne riječi: Srbi, ideologija, Banovina Hrvatska, Kraljevina Jugoslavija

1. Uvod

Sporazum Cvetković–Maček od 26. VIII. 1939. bio je jedan od najvažnijih političkih događaja u međuratnoj Jugoslaviji. Njime je započeo složeni proces preustroja unitarističke Kraljevine Jugoslavije u federalnu, odnosno složenu državnu zajednicu, koju bi, uz Banovinu Hrvatsku, činile još dvije jedinice – Slovenija i Srbija.¹² Iako su politički krugovi oko kneza Pavla Karađorđevića u Beogradu držali da bi uspješan završetak ove reforme doveo do unutarnjopolitičke stabilizacije države uoči izbijanja Drugoga svjetskog rata, u konačnici se ovaj pokušaj „pokazao kao još jedan u nizu paradoksa u povijesti Jugoslavije“ jer je njime „zapravo započet proces njezine dezintegracije“.³

Kako je cijela politička povijest Prve Jugoslavije (1918. – 1941.) bila obilježena borbom većeg dijela Hrvata i drugih nesrpskih naroda za priznanjem njihove državne i narodne individualnosti u jugoslavenskoj zajednici, upravo je međusobni odnos hrvatskoga i srpskoga naroda, kao brojčano najvećih u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (dalje: Kraljevina SHS), kasnijoj Kraljevini Jugoslaviji, bio najvažnije političko pitanje, a njihovo se međusobno slaganje ili neslaganje automatski odražavalo na jugoslavensku državnu zajednicu.⁴ Nakon Sporazuma Cvetković–Maček taj se odnos prenio i na prostor Banovine

¹ Dana 26. VIII. 1939. potpisan je Sporazum Cvetković–Maček, kojim je uspostavljena Banovina Hrvatska kao političko-teritorijalna jedinica hrvatskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji.

² Složena je država „sastavljena iz više država članica. (...) Zavisno od stupnja samostalnosti država članica, odn. vlasti s. d., razlikuje se više oblika s. d., koji ipak teško obuhvataju svu šarolikost ovih oblika u stvarnosti tokom istorije. Najvažnije vrste s. d. jesu konfederacija i federacija“. „Složena država“, *Pravni leksikon*, Beograd 1979, 1312-1313.

³ Vlatka Dugački – Krešimir Regan, *Hrvatski povijesni atlas*, Zagreb 2018, 265.

⁴ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji: porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1984; Ivo Goldstein, *Hrvatska povijest*, Zagreb 2003, 234; Srećko M. Džaja, *Politička realnost jugoslovenstva*, Sarajevo – Zagreb 2004.

Hrvatske, a glavno mu je obilježje bilo kakvo će stajalište zauzeti Srbi na njezinu prostoru prema novim političkim okolnostima, odnosno kakav će politički stav zauzeti prema novoj političko-teritorijalnoj jedinici.

U ovom će se radu upozoriti na sve važne sudionike političkih procesa sa srpske strane na prostoru Banovine Hrvatske, počevši od lojalističke politike Samostalne demokratske stranke (SDS) prema Banovini Hrvatskoj i prema koalicijskome partneru, Hrvatskoj seljačkoj stranci (HSS), preko politike kompromisa koju je zastupala Jugoslavenska radikalna zajednica (JRZ), pa sve do protubanovinskih i protusporazumskih politika pojedinih udruga građana i institucija, poput društva „Krajina“, Srpskoga kulturnog kluba (SKK) i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve (SPC), koji su se zalagali za ukidanje Banovine Hrvatske kao jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice hrvatskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji.

Iako su na području Banovine Hrvatske postojale i brojne druge udruge, koje su okupljale velik broj Srba te manji broj pripadnika drugih naroda Kraljevine Jugoslavije, poput Jadranske straže ili Narodne odbrane, u ovom se radu one ne razmatraju jer nisu imale značajniji utjecaj na razvoj srpske politike u Banovini Hrvatskoj.

Ne obrađuju se posebno ni četnička udruženja jer su, nakon zabrane njihova djelovanja na području Savske banovine tijekom 1930-ih, njihovi nekadašnji članovi svoju djelatnost na teritoriju Banovine Hrvatske nastavili u raznim kulturnim i tjelovježbenim društvima („Krajina“, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije) ili izvaninstitucijskim organiziranjem različitih paradržavnih tijela, najčešće nazivanim akcijskim odborima, a koje su Srbi opredijeljeni protiv Sporazuma osnivali za zaštitu „ugroženoga srpstva“ u Banovini Hrvatskoj.

Stoga je predmet interesa ovoga rada prvenstveno usmjeren na istraživanje političkoga djelovanja SDS-a i JRZ-a, od 1939. do 1941. dviju najjačih stranaka sa srpskom većinom u članstvu i vodstvu na području Banovine Hrvatske, te na političku djelatnost društva „Krajina“, SKK-a, Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije i dijela svećenstva Srpske pravoslavne crkve, koji su djelovali pod krilaticom „Srbi na okup“, ali i na politički rad stranaka Udružene opozicije (UO) i Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS).

Iako su se pri izradi ovoga rada rabili rezultati prethodnih istraživanja,⁵ ključan su izvor brojni dokumenti danas pohranjeni u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu i Arhivu

⁵ Opširnije v.: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske 1918–1929*, Zagreb 1938; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942; Ferdo Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958; Isti, *Državopravna historija jugoslovenskih zemalja XIX. i XX. vijeka, Druga knjiga: Srbija, Crna Gora, Makedonija, Jugoslavija 1918.-1945.*, Zagreb 1959; Isti, *Dokumenti o Jugoslaviji. Historijat od osnutka zajedničke države do danas*, Zagreb 1968; Neda Engelsfeld, *Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – privremeno Narodno predstavništvo*, Zagreb 1989; Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, 1, Beograd 1989; Jere Jareb, *Polja stojičja hrvatske politike*, Zagreb 1995 (pretpisak); Drago Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, Zagreb 1991; Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb 1992; Franjo Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 1-2, Zagreb 1993; Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije. Hrvatski pogled*, Zagreb 1998; Dušan Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb 1999; Ivan Jelić, „O nekim odjecima sporazuma Cvetković-Maček među Srbima u Banovini Hrvatskoj“, *Časopis za suvremenu povijest*, 23/1-3, 1965, 1-32; Ljubo Boban, *Sporazum Cvetković-Maček*, Zagreb 1965; Isti, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941*, 1-2, Zagreb 1974; Jovan Marjanović, *Dražić Mihailović između Britanaca i Nemaca*, Zagreb – Beograd 1979; Fikreta Jelić-Butić, *Hrvatska seljačka stranka*, Zagreb 1983; Ista, *Četnici u Hrvatskoj*, Zagreb 1986; Ista, „Iz povijesti četničkog pokreta u Hrvatskoj između dva rata. Prilog građi o četničkim udruženjima u Savskoj banovini 1934–1936“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 21, 1988, 145-232; Ista, „Političke prilike na području Ispostave Banske Vlasti u Splitu 1939.-40. godine“ (podlistak), 6. - 23. 10. 1990, I-XVIII; Mirko Valentić, *Slobodna Dalmacija* (Split), 10. 1990., 6. - 23; Mirko Valentić, „Velikosrpski projekti XX. stoljeća“, *Domovinski odgoj: priručnik za hrvatske vojnike, dočasnike i časnike*, Zagreb 1995, 296-303; Zdravko Dizdār – Mihael Sobolevski, *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941. – 1945.*, Zagreb

Jugoslavije u Beogradu u Srbiji.⁶ Većina se uporabljanih dokumenta prema obliku ubraja u izvješća koja su s terena banskoj vlasti upućivali kotarski načelnici ili predstojnici policija, osim onih koja spadaju u pisanu korespondenciju između banske vlasti i pojedinih ministarstava središnje Vlade, uključujući i osobnu korespondenciju između Dragiše Cvetkovića, predsjednika središnje Vlade, odnosno Ministarskog savjeta, i dr. Ivana Šubašića, bana Banovine Hrvatske. Uz pisanu korespondenciju najviših banovinskih i jugoslavenskih dužnosnika, navedeni fondovi sadrže još i privatne dopise koje je ban primao od stanovništva. Neki se od tih dokumenata prvi put donose na uvid znanstvenoj javnosti. Jednako tako, od velike je koristi za istraživanje *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*.⁷

Osim povijesnih radova i rasprava te izvornih dokumenata, za razmatranje srpske politike u Banovini Hrvatskoj veliku važnost imaju brojne banovinske i jugoslavenske novinske tiskovine, bez čijih bi informacija o političkim aktivnostima, ponajprije njihovih izdavača, bilo nemoguće na terenu pratiti političku djelatnost pojedinih stranaka, udruga građana ili institucija, te programska i ideološka stajališta koja su se objavljivala u obliku raznih rezolucija, prepričavanja sadržaja političkih konferencija te govora banovinskih i jugoslavenskih visokih dužnosnika.⁸ Upravo se na temelju novinskih članaka te podataka objavljenih u raznim tiskovinama može rekonstruirati i politički duh vremena.

U razmatranju srpske politike u Banovini Hrvatskoj valja istaknuti nekoliko problema vezanih uz uporabu određenih termina koji nisu izvorni, nego su upotrijebljeni radi lakšeg praćenja sadržaja. U opisu nositelja velikosrpske politike pod krilaticom „Srbi na okup“ upotrebljavaju se termini „protubanovinski“ i „protusporazumski“. Iako se čini da je riječ o potpuno istoznačnim pojmovima, postoji ipak mala, ali znakovita razlika. Termin „protubanovinski“ označava onu politiku koja se apsolutno protivi bilo kakvom osnutku hrvatske banovine u Kraljevini Jugoslaviji, odnosno razbijanju načela nacionalnog jedinstva izraženog u integralnom jugoslavenstvu te načela državne jedinstvenosti izraženog u centralizmu.⁹

1999; Ljubomir Dimić, *Kulturna politika u Kraljevini Jugoslaviji 1918 – 1941. Prvi deo: Društvo i država*, Beograd 1996; Isti, *Srbi i Jugoslavija: prostor, društvo, politika (Pogled s kraja veka)*, Beograd 1998.

Petranović – Momčilo Zečević, *Jugoslavenski federalizam – ideje i stvarnost, Tematska zbirka dokumenata, Prvi tom, 1914 – 1943*, Beograd 1987; Isti, *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata, 2. izmjenjeno i dopunjeno izd.*, Beograd 1988; Čedomir Višnjić, *Srbi u Hrvatskoj: anotirana bibliografija*, Zagreb 2000; Vladko Maček, *Memoari*, Zagreb 1958; Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka 1970.

⁶ Arhiv Jugoslavije (dalje: AJ) 37, Zbirka Milana Stojadinovića 1914-1944; AJ 74, Dvor Kraljevine Jugoslavije 1918-1948; Hrvatski državni arhiv (dalje: HR-HDA) 155, Banovina Hrvatska, Kabinet Bana, Opći spisi kabineta bana Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 156, Banovina Hrvatska, Predsjednički ured Bana, Opći spisi predsjedničkog ureda Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 157, Banovina Hrvatska, Odjel za unutrašnje poslove, Povjerljivi spisi Unutarnjeg odjela Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 157, Banovina Hrvatska, Odjel za unutrašnje poslove, Opći spisi Unutarnjeg odjela Banske Vlasti Banovine Hrvatske; HR-HDA 367, Republički zavod za statistiku SRH (RZZS SRH) (1857-1948/1961), Popis stanovništva 1931, kutija 53; HR-HDA 1353, Građanske stranke; HR-HDA 1363, Politička situacija; HR-HDA 1364, Izbori u Kraljevini Jugoslaviji; HR-HDA 1561, Zbirka dokumenata Službe državne sigurnosti Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke republike Hrvatske; HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja.

⁷ *Godišnjak banske vlasti Banovine Hrvatske*, Zagreb 1940.

⁸ Prilikom izrade ovog rada rabile su se tiskovine: *Hrvatski dnevnik*, *Obzor*, *Nova riječ*, *Srpska riječ*, *Nova srpska riječ*, *Srpski glas*, *Slavonija*, *Politika*, *Samouprava*, *Službene novine*, *Srijemski Hrvat*, *Jutarnji list*, *Seljačko kolo*, *Jugoslavenska straža* i *Srbijanstvo*.

⁹ Čulinović, *Državnopravna historija*, 302.

Takvo su stajalište zauzele razne udruge građana, među kojima se posebno ističe Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije.¹⁰

Termin „protusporazumski“ označava politiku koja se ne protivi postizanju sporazuma između Hrvata i Srba, ali samo ako se zadovolje tri uvjeta: prvo, da ga potpiše pravi predstavnik srpskoga naroda izabran na demokratskim izborima; drugo, da se u granicama Banovine Hrvatske ne nalaze „srpski krajevi“, a to podrazumijeva odvajanje istočne i zapadne Slavonije, Bosanske Posavine, Banovine, Korduna, Like, sjeverne i južne Dalmacije te dijelova Bosne i Hercegovine od Banovine Hrvatske; i treće, da Banovina Hrvatska nema političku autonomiju kakvu je stekla Sporazumom Cvetković–Maček. Premda bi se oba termina mogla shvatiti kao „velikosrpski“, njihova uporaba u opisu svake političke radnje koja je bila usmjerena protiv Banovine Hrvatske ili Sporazuma Cvetković–Maček bila bi ipak pogrešna. Jer, sve se političke radnje nekih stranaka, udruga i institucija, izvedene u ime jugoslavenske ideologije, kao što je to bilo slučaj sa Savezom Sokola Kraljevine Jugoslavije, ne mogu izjednačiti sa srpstvom, iako ga je nesrpsko stanovništvo moglo tako shvatiti, a najčešće i jest.

2. O osnutku Banovine Hrvatske

Sporazum Cvetković–Maček službeno je stupio na snagu 26. VIII. 1939. te je bio prekretnica u borbi hrvatskoga naroda za stjecanje priznanja državnopravne i narodne individualnosti u Kraljevini Jugoslaviji. Njegovim je sklapanjem, barem prema tumačenju njegovih glavnih tvoraca – Vladka Mačeka u ime Seljačko-demokratske koalicije (SDK), Dragiše Cvetkovića u ime JRZ-a i kneza Pavla Karađorđevića u ime maloljetnoga kralja Petra II. Karađorđevića – riješeno hrvatsko pitanje koje je obilježilo i označilo unutarnjopolitički život Prve Jugoslavije od donošenja Vidovdanskoga ustava 1921. pa sve do 1939. godine.¹¹

Prema Sporazumu, hrvatski je narod ponovno dobio vlastiti politički i narodni teritorij koji je nastao ujedinjenjem Savske i Primorske banovine sa šidskim, iločkim, brčanskim, derventskim, gradačackim, travničkim, fojničkim i dubrovačkim kotarom. Granice Banovine nisu bile određene kao konačne, što je predstavnicima hrvatskoga i srpskoga naroda omogućavalo da nastave pregovarati oko konačnog rješavanja statusa Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji te da dogovorno korigiraju granice Banovine s Dravskom banovinom i sa srpskom političko-teritorijalnom jedinicom, koja se tek trebala uspostaviti pod nazivom „Srpske zemlje“. Sporazumom je ostavljena mogućnost da se Banovini Hrvatskoj priključe još neki kotarevi, što se ponajprije odnosilo na kotareve i općine u kojima su Hrvati činili

¹⁰ „Protubanovinski“ je ipak najprecizniji izraz za takvo raspoloženje, iako može uzrokovati dodatne zabune, poput toga da su u Kraljevini Jugoslaviji postojale i druge banovine te da se opet negdašnja Banija naziva Banovinom.

¹¹ „Na pragu velikih događaja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 23. 7. 1939, 3; „Novi kontakti političara“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 24. 8. 1939, 1; „Odobren sporazum o rješenju hrvatskog pitanja“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Predsjednik dr. Maček na Bledu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Iseljena Hrvatska pozdravlja sporazum i hrvatsku domovinu“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; „Hrvatska se ima ponovo nacrtati na zemljopisnim kartama“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 25. 8. 1939, 1; Zdravko Radelić, *Hrvatska seljačka stranka 1941.-1950.*, Zagreb 1996, 13; Mirko Glojnarčić, *Borba Hrvata. Kronika dvaju desetljeća političke povijesti (1919–1939)*, Zagreb 1940; Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969, 255-262; Maček, *Memoari*, 132.

većinu, a nalazili su se u Dunavskoj, Vrbaskoj i Drinskoj banovini. Istodobno je srpskoj političko-teritorijalnoj jedinici u osnivanju ostavljena mogućnost da iz pet bivših kotareva Vrbaske i Drinske banovine izdvoji one općine u kojima su Srbi činili većinu.¹² Također je Sporazumom bilo riješeno pitanje teritorija s uvjetima njegovog daljnjeg povećavanja ili smanjivanja, čime je također bila osigurana ravnopravnost svih triju naroda i vjeroispovijesti na području Banovine Hrvatske i Kraljevine Jugoslavije. Tako su u političkom smislu bila dana čvrsta jamstva ravnopravnosti banovinskim Srbima i bosanskohercegovačkim muslimanima. Osim pitanja veličine teritorija Banovine Hrvatske, Sporazumom su riješene njezine ovlasti u određenim poslovima koji su dotad bili u izravnom djelokrugu središnje Vlade.¹³

Uredba o Banovini Hrvatskoj iz 1939. bila je po sadržaju istovjetna Sporazumu Cvetković–Maček.¹⁴ Razlika je bila jedino u tome što je Sporazum bio isključivo politički dogovor SDK-a, JRZ-a i kneza Pavla Karađorđevića u ime Namjesništva i maloljetnog kralja Petra II. Karađorđevića, dok je Uredba dobila status ustavnog zakona, a time i pravni legitimitet. Donesena je na osnovi čl. 116. Ustava Kraljevine Jugoslavije, a na snagu je stupila danom objave u *Službenim novinama*.¹⁵ Sama Uredba o Banovini Hrvatskoj bila je sastavljena od 16 članaka podijeljenih na pet cjelina.¹⁶ Tom Uredbom uspostavljena je Banovina Hrvatska kao nova upravno-teritorijalna jedinica Kraljevine Jugoslavije.¹⁷ Istovremeno je na vlast stupila nova koalicijska Vlada u kojoj su većinu činili predstavnici JRZ-a i SDK-a.¹⁸

¹² Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 403-404; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 508-510; Isti, *Jugoslavija 1918-1988*, 426-428.

¹³ Radilo se o poslovima iz poljoprivrede, trgovine, industrije, šumarstva, rudnika, građevinarstva, socijalne politike i narodnoga zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde, prosvjete i unutarnje uprave. Pred slom Kraljevine Jugoslavije i Banovine Hrvatske politička je autonomija bila proširena i prijenosom policijskih poslova sa središnje Vlade na bansku vlast te potpunom sudskom samostalnošću. Sporazumom je bilo određeno da izvršnu vlast u Banovini Hrvatskoj provodi kralj preko svojih predstavnika, odnosno bana i Hrvatskoga sabora. Sporazumom je također bilo određeno da se ovlasti i pravni položaj Banovine Hrvatske u Kraljevini Jugoslaviji ne mogu mijenjati bez suglasnosti vlasti Banovine Hrvatske. *Godišnjak banske vlasti*, 657-658.

¹⁴ Petranović – Zečević, *Jugoslavija 1918-1988*, 429; *Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske objavljenih do prosinca 1939.*, Zagreb 1939, 14-17; AJ, *Zbirka Milana Stojadinovića*, Tekst Sporazuma Cvetković–Maček, 26. avgust 1939; AJ 74-11-20; Dušan Mrđenović (pri.), *Ustavi i vlade Kneževine Srbije, Kraljevine Srbije, Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije (1835-1941)*, Beograd 1988, 265.

¹⁵ „Uredba o banovini Hrvatskoj“, *Službene novine* (Beograd), 26. 8. 1939, 1; Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 265.

¹⁶ Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 514-516.

¹⁷ Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 403-404; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 508-510; Isti, *Jugoslavija 1918-1988*, 426-428.

¹⁸ Vladu Cvetković–Maček činili su: Dragiša Cvetković (predsjednik, JRZ), Vladko Maček (potpredsjednik, HSS), Mihajlo Konstantinović (ministar bez lisnice, izvanstranački), Bariša Smoljan (ministar bez lisnice, HSS), Aleksandar Cincar-Marković, izvanstranački), Stanoje Mihaldžić (ministar unutarnjih poslova, JRZ), Milan Nedić (ministar vojske i mornarice, izvanstranački), Juraj Šutej (ministar financija, HSS), Ivan Andres (ministar trgovine i industrije, HSS), Božidar Maksimović (ministar prosvjete, NRS), Džafer Kulenović (ministar šuma i ruda, muslimanska frakcija JRZ-a, kasnija Jugoslavenska muslimanska organizacija), Nikola Bešlić (ministar prometa, JRZ), Josip Torbar (ministar pošta, HSS), Miha Krek (ministar građevina, slovenska frakcija JRZ-a, kasnija Slovenska ljudska stranka), Srđan Budisavljević (ministar socijalne politike, SDS), Lazar Marković (ministar pravde, NRS), Branko Čubrilović (ministar poljoprivrede, ZS) i Jevrem Tomić (ministar tjelesnog odgoja, JRZ). Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 2, 267, bilj. 446; Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 247-265.

Sporazumom je izvršena podjela interesnih sfera u Kraljevini Jugoslaviji. HSS-u i njegovu koalicijskom partneru SDS-u *de facto* je prepuštena vlast u Banovini Hrvatskoj, dok je u ostatku zemlje na vlasti ostala središnja Vlada na čelu s JRZ-om.¹⁹

Istoga dana kada je donesena Uredba o Banovini Hrvatskoj, knez Pavle proglasio je Uredbu o proširenju propisa Uredbe o Banovini Hrvatskoj na ostale banovine koja je imala dva članka.²⁰ Time je omogućio legalan pravni okvir za stvaranje novih jugoslavenskih političko-teritorijalnih jedinica slovenskoga i srpskoga naroda te mogućnost da te nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice mogu steći jednaku autonomiju kao Banovina Hrvatska. Uredba je bila logičan nastavak donošenja ključnih pravnih dokumenata za nastavak preuređenja Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke i centralističke države u složenu državu, dakle u državu složenu od slovenske, hrvatske (Banovina Hrvatska) i srpske političko-teritorijalne jedinice („Srpske zemlje“).²¹ Uredba je također bila donesena na temelju čl. 116. Ustava Kraljevine Jugoslavije.

U granicama Banovine Hrvatske živjelo je približno 87% svih Hrvata na području Kraljevine Jugoslavije.²² Oni su u Banovini Hrvatskoj činili apsolutnu većinu u 75 kotareva, a relativnu u kotarevima Bugojno, Travnik, Stolac, Brčko i Gradačac.²³ Bosanskohercegovački muslimani imali su apsolutnu većinu samo u kotaru Konjic, dok su banovinski Srbi imali apsolutnu većinu u 13 kotareva.²⁴ Srpsko je stanovništvo u Banovini Hrvatskoj naseljavalo većinom kotareve koji su se nalazili uz današnju granicu Republike Hrvatske s Bosnom i Hercegovinom te uz današnju granicu sa Srbijom.

Povijesno gledano, srpska je manjina u Banovini Hrvatskoj dominirala u onim kotarevima koji su se nalazili u negdašnjoj Vojnoj krajini i na mletačkom posjedu uz granicu s Osmanskim Carstvom ili na osmanskom posjedu uz granicu s Habsburškom Monarhijom i Mletačkom Republikom. To su bile sljedeće geografske cjeline: istočna Slavonija, Bosanska Posavina, zapadna Slavonija i virovitička Podravina, Banovina, Kordun, Lika i kontinentalni dio sjeverne i srednje Dalmacije (Ravni kotari, Bukovica, Kninska krajina te zapadni dijelovi Cetinske krajine).

3. Nacrt Uredbe o organizaciji jedinice „Srpske zemlje“ iz 1940.

Nakon što je 1939. Cvetković sklopio s Mačekom sporazum i započeo unutarnjo-političku reformu, politička se scena u Banovini Hrvatskoj i Kraljevini Jugoslaviji otvoreno podijelila na pobornike i protivnike politike Sporazuma. Tada se od JNS-a i JRZ-a odvajaju protivnici reforme. U suradnji s četnicima, SKK, društvom „Krajina“, dijelom svećenstva Srpske pravoslavne crkve i dijelom članstva Sokola odbacili su Cvetkovićev prijedlog o stvaranju srpske političko-teritorijalne jedinice unutar Kraljevine Jugoslavije pod nazivom „Srpske zemlje“. Nova je jedinica trebala obuhvatiti prostor koji je ostao izvan istočnih

¹⁹ Čulinović, *Slom stare Jugoslavije*, 92.

²⁰ *Ibid.*, 516.

²¹ *Zbirka zakona, uredba i naredba Banovine Hrvatske*, 701; *Službene novine* (Beograd), 18. 9. 1939, 1.

²² Vladimir Pavlaković, *Banovina Hrvatska. Politička, administrativna i ekonomska struktura*, Zagreb 1939, 76-77.

²³ *Godišnjak banske vlasti*, 298-329.

²⁴ *Ibid.*

granica Banovine Hrvatske, dakle cijelu Vrbasku, Drinsku, Zetsku, Moravsku i Vardarsku banovinu, koje bi se ujedinjenjem pretvorile u oblasti „Srpske zemlje“.²⁵

Središte je nove jedinice trebalo biti Skoplje, nekadašnja prijestolnica srpskog cara Dušana, a Beograd bi ostao glavnim gradom cijele države. Nacrt Uredbe o organizaciji jedinice Srpske zemlje izradili su Đorđe Tasić, Mihajlo Konstantinović i Mihajlo Ilić, a bio je dovršen ljeti 1940.²⁶ Ipak, provedba je bila odgođena zbog agresije Italije na Grčku u listopadu 1940. i širenja Drugoga svjetskog rata na Balkanski poluotok.²⁷

Nacrt Uredbe ima četiri cjeline. Prvom je određeno ime i teritorij buduće jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice srpskoga naroda, dakle već spomenuta Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska banovina, koje su trebale postati oblasti nove srpske jedinice. U drugoj nabrajaju se oblasti koje bi sa središnje vlasti prebacile na „Srpske zemlje“.²⁸ U trećoj određuje se organizacija nove političko-teritorijalne jedinice. Vlast (zakonodavnu i izvršnu) provodili bi „kralj i zajednički Sabor“ preko „Zemaljskog saveta“, svojevrsne Vlade nove jedinice.²⁹ Sudovi bi bili u nadležnosti te Vlade. U četvrtoj se cjelini govori o unutarnjem uređenju političko-teritorijalne jedinice koja bi bila podijeljena na „upravne i samoupravne jedinice“, odnosno oblasti, s punom novčanom samoupravom. Oblastima bi upravljali „veliki župani“, koji bi bili podložni „Zemaljskom savetu“, a imenovani kraljevim ukazom. Prema sadržaju, taj je Nacrt bio gotovo istovjetan Sporazumu Cvetković–Maček, odnosno Uredbi o Banovini Hrvatskoj.

S pozicija velikosrpske ideologije pokrenut je pokret protiv Banovine i Sporazuma, koji je među svim Srbima djelovao pod krilaticom „Srbi na okup“. Za razliku od Cvetkovićeve prijedloga stvaranja Velike Srbije pod nazivom „Srpske zemlje“, ovaj pokret zalagao se za obnovu Kraljevine Jugoslavije kao centralističke i unitarističke države, a kao alternativnu nudio je stvaranje Velike Srbije, u čiji bi sastav ušli i veći dijelovi Banovine Hrvatske.³⁰

4. Političke stranke, udruge i vjerske zajednice

Samostalna demokratska stranka

Još od 1927., kada je Svetozar Pribićević sa Stjepanom Radićem stvorio Seljačko-demokratsku koaliciju, Samostalna demokratska stranka bila je, unatoč povremenim

²⁵ Kada se govori o Dunavskoj, Zetskoj, Vrbaskoj i Drinskoj banovini, podrazumijeva se njihov opseg nakon uspostave Banovine Hrvatske, dakle bez onih kotareva koji su pripali Banovini Hrvatskoj. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 412–418; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 569–570; Isti, *Jugoslavija 1918–1988*, 434–435; Tuđman, *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji*, 2, 287.

²⁶ Oni su bili, skupa s lvom Krbekom, koji je bio prvi podban Banovine Hrvatske, autori Uredbe o Banovini Hrvatskoj te brojnih drugih pravnih dokumenata. Boban, *Sporazum Cvetković–Maček*, 412–418; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 570, bilj. 7.

²⁷ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice u doba Banovine Hrvatske (1939–1941)“, *Studia lexicographica*, 1/1, 2007, 222; Miodrag Janković, „Knez Pavle princ surove srpske legende“, *Forum Tvorca Grada*, <http://www.tvorac-grada.com/forum/viewtopic.php?t=680> (posjet 22. 3. 2018).

²⁸ Poslovi poljoprivrede, trgovine, industrije, šuma, rudnika, građevina, socijalne politike i narodnog zdravlja, tjelesnog odgoja, pravde te školstva i unutarnje uprave.

²⁹ Najvjerojatnije bi to tijelo funkcioniralo istovjetno s banskom vlašću Banovine Hrvatske.

³⁰ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 213–214.

nesporazumima, najvjerniji politički saveznik HSS-a do propasti Kraljevine Jugoslavije u Travanjskome ratu 1941. godine.³¹ Stranka je rad temeljila na federalističkoj jugoslavenskoj ideologiji. U njezinu su članstvu većim dijelom bili pripadnici srpskoga naroda s područja Savske banovine, a manjim dijelom s područja Primorske i Vrbasko-banovine. No, među njima bio je i manji broj Hrvata te drugih naroda s područja tih banovina, među kojima se posebno ističu Većeslav Vilder (češkoga podrijetla),³² predsjednik Izvršnog odbora SDS-a, te Hinko Krizman, potpredsjednik SDS-a. Uspostavom Banovine Hrvatske stranka je nakon gotovo dvanaest godina ponovno došla na vlast na razini države, a njezin je predsjednik dr. Srđan Budisavljević obnašao dužnost ministra socijalne politike i narodnoga zdravlja.³³

Upravo zahvaljujući suradnji koja se temeljila na traženju hrvatske autonomije, ravnopravnosti hrvatskoga i srpskoga naroda te demokratizaciji jugoslavenskoga društva, koalicija se tijekom 1930-ih godina razvila u najutjecajnije političke sile među Hrvatima i Srbima u Savskoj i Primorskoj banovini.

Nakon što je vodstvo stranke shvatilo da je zapravo srpski nacionalizam glavna prijetnja ideji jedinstvene, građanske i demokratske jugoslavenske države, iz temelja je promijenilo svoja politička stajališta vezana uz uređenje države. Uvjereni da Beograd provođenjem unitarističke politike sustavno ignorira i obezvređuje demokratske vrijednosti građanskoga društva te nameće srpsku hegemoniju na cijelom državnom području, napustilo je ideju centralizma i integralizma te se priklonilo federalizmu.³⁴ Rezultat promjene stranačke politike bilo je stajalište da je rješenje hrvatskoga pitanja ključno za demokratizaciju i preuređenje Jugoslavije u zajednicu ravnopravnih naroda.³⁵

Jugoslavenska radikalna zajednica

Jugoslavenska radikalna zajednica od osnutka 1935. do državnoga udara 27. III. 1941. bila je vladajuća stranka Kraljevine Jugoslavije, a za predsjedanja Milana Stojadinovića (1935. – 1939.) politički je zastupala jugoslavensku ideologiju, koja se temeljila na načelima jugoslavenskoga centralizma i unitarizma. Premda je u svojim redovima okupljala pripadnike svih naroda Kraljevine Jugoslavije, posebno Slovence i bosanskohercegovačke muslimane, u Banovini Hrvatskoj ta je stranka okupljala uglavnom pripadnike srpskoga naroda pa je, uz SDS, bila najveća i najjača politička stranka među Srbima u Banovini Hrvatskoj. Iako se članstvo i političko vodstvo većim dijelom sastojalo od Srba, u JRZ-u bilo je i Hrvata.³⁶

³¹ O političkom djelovanju Svetozara Pribičevića opširnije v. radove Hrvoja Matkovića i Ljube Bobana.

³² Dugački, *Svoj svome. Češka i slovačka manjina u međuratnoj Jugoslaviji (1918. – 1941.)*, Zagreb 2013, 151-154.

³³ Mrdenović, *Ustavi i vlade*, 276.

³⁴ Roksandić, *Srbi u Hrvatskoj*, 129.

³⁵ Boban, *Svetozar Pribičević u opoziciji (1928-1936)*, Zagreb 1973, 171-172, 194.

³⁶ „Disidenti JRZ-a na čelu sa bivšim ministrom Dr. Nikom Novakovićem u Kninu i bivšim narodnim zastupnikom dr. Vladom Matošićem u Splitu, kojih ima sve manje, nijesu nikako zadovoljni sa sporazumom i to najviše zbog ličnih ambicija tih dvaju prvaka, a naročito zato što su izgubili vodstvo JRZ u ovim krajevima, te što su izgubili uopće svoj politički položaj. Ovi disidenti JRZ dakako potajno rovare proti sporazuma, a naročito je to bilo zapaženo u srezu Kninskom, gdje su potajno prikupljali potpise za nekakvu rezoluciju kojom bi oni tražili pripojenje srezova Kninskog i Benkovačkog Vrbaskoj banovini. Oni su također povelili akciju za osnivanjem srpske čitaonice u Kninu i održali konstituirajuću skupštinu čitaonice na kojoj su propagirali načelo 'Srbi na okup'. Ovu akciju u Kninu VODIO JE Branko Berić Jovin, sudski vježbenik

Kao jednu od najmlađih političkih stranka Kraljevine Jugoslavije, JRZ je osnovao Milan Stojadinović u kolovozu godine 1935. nakon raspada JNS-a. Ta je stranka većim dijelom bila sastavljena od članova i simpatizera bivšeg RS-a, kojima su se pridružili članovi bivše Jugoslavenske muslimanske organizacije i Slovenske ljudske stranke.³⁷ No, unutar redova nekadašnjih članova RS-a došlo je do političkog razilaženja, što je već 1936. godine dovelo do raspada novoosnovanog JRZ-a na frakciju Milana Stojadinovića i Ace Stanojevića, kojeg je podržao nekadašnji Glavni odbor RS-a, na čijem se čelu Stanojević nalazio prije uspostave Šestosiječanjske diktature.

Zahvaljujući tom raskolu, JRZ-om je u potpunosti ovladao Milan Stojadinović, što mu je omogućilo tvrdo provođenje politike jugoslavenskog centralizma i unitarizma, a samim time i velikosrpskog hegemonizma.³⁸ Provođenje takve politike, u kombinaciji s brojnim nedemokratskim metodama (javno glasovanje, poništavanje izbornih rezultata, uhićenja političkih suparnika itd.), posljedicama velike gospodarske krize i općom korumpiranošću većine državnih institucija Kraljevine Jugoslavije,³⁹ dovelo je 1937. godine do ujedinjenja hrvatskih (SDK-a) i srpskih oporbenih stranaka (UO) u Blok narodnog sporazuma (BNS) te naposljetku gotovo do izbornog debakla JRZ-a na skupštinskim izborima 11. XII. 1938.⁴⁰

Kako se u to doba Kraljevina Jugoslavija našla u gotovo potpunome okruženju država potpisnica Trojnoga pakta,⁴¹ od kojih su neke, poput Italije i Mađarske, podupirale hrvatski separatistički ustaški pokret, knez Pavle shvatio je da bi taj politički kaos mogao, uz potporu Njemačke, Italije i njihovih saveznika, u blažoj varijanti dovesti do uspostave fašističke diktature Milana Stojadinovića po uzoru na Hitlera i Mussolinija, a u goroj varijanti i do samog raspada Kraljevine Jugoslavije.⁴² U takvim unutarnjopolitičkim i vanjskopolitičkim okolnostima knez Pavle smijenio je 5. II. 1939. Milana Stojadinovića s dužnosti predsjednika središnje Vlade i za novoga mandatar postavio Dragišu Cvetkovića, kojemu je kao prvi i najvažniji politički zadatak postavio postizanje dogovora sa SDK-om, odnosno rješavanje „hrvatskoga pitanja“.

u Kninu, a pod direktivama bivšeg ministra dr. Nika Novakovića.“ HR-HDA 1363, Politička situacija, predmet: Izvještaj o političkoj situaciji i raspoloženju naroda, u: Izvještaj Ispostave Banske Vlasti u Splitu od 16. studenog 1939.

³⁷ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice“, 217-219; Dugački, *Svoj svome*, 144.

³⁸ „Tako npr. 1932. godine, iako su Srbi sa Crnogorcima činili oko 39 % stanovništva, bili su zastupljeni u ministarstvu vanjskih poslova s 83 %, u ministarstvu pravde s 85 %, u ministarstvu građevina s 88 %, u ministarstvu unutarnjih poslova s 89 %, u ministarstvu socijalne politike i narodnog zdravlja s 90 %, u Narodnoj banci s 94 %, u ministarstvu prosvjete s 96 %“. Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 88.

³⁹ O korupciji u međuratnoj Jugoslaviji opširnije u: Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968.

⁴⁰ Iako je lista Bloka narodnog sporazuma s nositeljem Vladkom Mačekom osvojila 1,364.524 (44,90%) glasa, a lista Jugoslavenske radikalne zajednice s nositeljem Milanom Stojadinovićem 1,643.783 (54,09%) glasova, zbog primjene D'Hondtova sustava ili metode raspodjele glasova u zastupničke mandate, koja je omogućivala pobjedničkoj listi da odmah dobije tri petine svih mandata, JRZ je pobijedio na tim izborima. Zanimljiv je i podatak iz Stojadinovićeve memoara, u kojima on tvrdi da je, unatoč takvom izboru, za njegovu listu glasovalo više od 80% Srba. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 508; Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 400; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 102.

⁴¹ Riječ je ustvari o budućim članicama Trojnog pakta, koji je najprije sklopljen između Trećeg Reicha, Japana i Italije (27. IX. 1940.), a kojem su se kasnije pridružile još i Mađarska 20. XI., Rumunjska 23. XI., Slovačka 24. XI. 1940. i Bugarska 1. III. 1941. „Trojni pakt“, *Hrvatska enciklopedija*, 11: Tr – Ž, Zagreb 2009, 61.

⁴² Matković, *Povijest Jugoslavije*, 201; Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 101-106.

Za Cvetkovićeve mandata (1939. – 1941.) JRZ je zastupao federalističku jugoslavensku ideologiju, a to je uvjetovalo neformalan raspad JRZ-a na slovensku, muslimansku i srpsku frakciju, koja je ujedno bila i najbrojnija te politički najutjecajnija. No, njezina se moć smanjila nakon što se i ova frakcija podijelila na Cvetkovićeve i Stojadinovićeve pristaše.⁴³

Cvetkovićeve su pristaše nastavile djelovati na načelima federalističke jugoslavenske ideologije i zalagale se za stvaranje velike Srbije pod nazivom „Srpske zemlje“ na teritoriju koji se nalazio istočno od Banovine Hrvatske, a Stojadinovićeve su pristaše pokrenule protubanovinski i protusporazumski pokret pod krilaticom „Srbi na okup“ i na načelima velikosrpske ideologije zahtijevale da u sastav velike Srbije uđu i veći dijelovi Banovine Hrvatske.

Udružena opozicija

Udružena je opozicija bila politička koalicija koju su nakon izbora za Narodnu skupštinu 1935. osnovale Demokratska stranka (DS) i Zemljičarska stranka (ZS), kojima se nakon raspada novoosnovanog JRZ-a na Stanojevićevu i Stojadinovićeve frakciju godine 1936. priključio još i Glavni odbor RS-a pod vodstvom njezina predsjednika Ace Stanojevića.

Od 1936., kada je konačno oblikovana koalicija srpskih opozicijskih stranaka Glavnog odbora RS-a, DS-a i ZS-a, neformalno nazvanih UO, potom od sklapanja Bloka narodnog sporazuma – koalicije sa Seljačko-demokratskom koalicijom (SDK) 1937. u Farkašiću, pa sve do uspostave Banovine Hrvatske stranke udružene u UO bile su, zajedno sa SDK-om, spremne boriti se za pretvorbu Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državu, ali i za provođenje opće demokratizacije na temeljima federalističke jugoslavenske ideologije. Iako je Udružena opozicija u svojim redovima okupljala velik broj pripadnika svih naroda Kraljevine SHS, u njezinu članstvu i političkome vodstvu dominirali su političari s područja današnje Hrvatske, Srbije i Bosne i Hercegovine.

Nakon Sporazuma Cvetković–Maček i uspostave Banovine Hrvatske 1939., DS je ostao u opoziciji, a poslije smrti Ljube Davidovića početkom 1940. pridružio se onim srpskim političkim formacijama koje su nastupale među jugoslavenskim Srbima pod krilaticom „Srbi na okup“.⁴⁴ Da su se demokrati politički u potpunosti posvetili jačanju pokreta „Srbi na okup“ tijekom godine 1940., posebice nakon stranačkog debakla na općinskim izborima u Banovini Hrvatskoj, vidimo iz činjenice da su početkom rujna aktivno surađivali s radikalima i SKK-om u osnivanju Srpske stranke.⁴⁵

Zemljičarska stranka (izvorno: Savez zemljičara) djelovala je na osnovi unitarističke jugoslavenske ideologije, zbog čega se njezin politički utjecaj kasnije sveo isključivo na srpsko stanovništvo na području buduće Banovine Hrvatske. Njezin član Branko Čubrilović bio je ministar u Vladi Cvetković–Maček.⁴⁶

⁴³ „Ove promene koje su ispočetka izgledale čisto lične prirode, pokazale su se ubrzo kao potpuno načelnog karaktera. Pod imenom JRZ i uz pomoć njenih organizacija, silom zauzetih ili bezobzirnim sredstvima obmanutih, povedena je unutrašnja politika države potpuno oprečna onoj, koju je JRZ dotle zastupala, a koja je bila zasnovana na njenom programu. (...) Od toga trenutka onaj deo JRZ koji je bio ostao veran načelima stranke i okupljen oko svog predsednika, niti je načelno, niti formalno mogao i dalje nositi isto ime, koje i politička grupacija Cvetković-Korošec-Kulenović“. Isječak iz čl. 2. i 4. programa Srpske radikalne stranke; Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 589.

⁴⁴ Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, 443; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 105-106.

⁴⁵ „Glasine o osnivanju ‘Srpske stranke’“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 14. 9. 1940, 2.

⁴⁶ Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, 2, 450; Matković, *Povijest Jugoslavije*, 110-111.

(Narodna) Radikalna stranka (RS)⁴⁷ u svojim je redovima okupljala najviše pripadnika srpskoga naroda te je do 1929. bila najveća i najjača politička organizacija koja je djelovala među Srbima na prostoru buduće Banovine Hrvatske. Njezin rad zasnivao se u Kraljevini SHS, kasnije Kraljevini Jugoslaviji, na politici državnog centralizma utemeljenog na velikosrpskome hegemonizmu i jugoslavenskom narodnom unitarizmu.

Godine 1935. Glavni odbor RS-a pod vodstvom Ace Stanojevića odlazi u oporbu i započinje svoju suradnju s drugim srpskim i hrvatskim opozicijskim strankama, prihvaćajući koncept federalističkog uređenja države.⁴⁸ Posljednji raspad stranke za mandata Ace Stanojevića, koja je tijekom druge polovine tridesetih godina 20. stoljeća djelovala pod nazivom Glavni odbor RS-a, dogodio se nakon ulaska njezina člana Lazara Markovića bez privole Glavnog odbora u Vladu Cvetković–Maček, kao i odvajanjem simpatizera Bože Maksimovića od Glavnog odbora RS-a.

Nakon što je Maček dogovorio uspostavu Banovine Hrvatske s vladajućim JRZ-om i dinastijom Karađorđević, došlo je do raspada Bloka narodnog sporazuma. Nakon ulaska predstavnika ZS-a i RS-a u Vladu Cvetković–Maček, došlo je do raspada UO-a, a naposljetku i do raspada RS-a, DS-a i ZS-a na dvije frakcije temeljene na dvjema ideologijama federalno-jugoslavenskoj i velikosrpskoj. Iako je utjecaj stranaka UO-a bio mnogo važniji za političke procese koji su se odvijali u Srbiji uoči Drugoga svjetskog rata, njihovo se djelovanje odrazilo i na razvoj političkih stajališta Srba u Banovini Hrvatskoj.

Jugoslavenska nacionalna stranka

U vrijeme nastajanja Banovine Hrvatske Jugoslavenska nacionalna stranka (JNS) je kao politička organizacija djelovala prema principima jugoslavenske ideologije zasnovane na načelima nacionalnoga jedinstva i državne jedinstvenosti te odanosti vladajućoj dinastiji Karađorđević.⁴⁹ U Banovini Hrvatskoj u članstvu su joj većim dijelom bile pristaše srpske narodnosti s područja Savske i manjim dijelom Primorske banovine, ali i veći broj Hrvata iz potonje. Nakon što je knez Pavle u suradnji s Mačekom i Cvetkovićem započeo preustroj Kraljevine Jugoslavije u složenu državu, beogradska središnjica JNS-a je, unatoč ideološkim temeljima, taj proces prihvatila kao nužan korak za očuvanje državnoga jedinstva i unutarnjopolitičke stabilnosti pred sâm početak Drugoga svjetskog rata. Podrška je dovela do raspada JNS-a u Banovini Hrvatskoj na dvije frakcije, odnosno na maticu stranke pod vodstvom Petra Živkovića, koja je djelovala na osnovi federalističke jugoslavenske ideologije, i na disidente s područja Savske i Primorske banovine, koji su djelovali na osnovi velikosrpske ideologije.⁵⁰ Dok je banovinski odbor JNS-a bivše Primorske banovine, u kojemu su dominirali Hrvati, ostao lojalan beogradskoj središnjici i podržao Sporazum, dotle se banovinski odbor JNS-a bivše Savske banovine (tzv. Savska grupa), u kojemu su dominirali Srbi, pod vodstvom gospičkog senatora dr. Petra Zeca otvoreno izjasnio protiv

⁴⁷ Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 233-240.

⁴⁸ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske radikalne zajednice“, 217-254.

⁴⁹ JNS je 1931. godine osnovao kralj Aleksandar I. Karađorđević pod imenom Jugoslavenska radikalno-seljačka stranka, sa svrhom da bude glavni politički nositelj i promicatelj centralističke i unitarističke politike. Mrđenović, *Ustavi i vlade*, 267-269.

⁵⁰ Regan, „Djelovanje Jugoslavenske nacionalne stranke u Banovini Hrvatskoj“, *Kolo, časopis Matice hrvatske*, 4, 2007, 108-125.

njega. Ta je grupa bivših JNS-ovaca postala jednom od glavnih nositeljica protubanovinske i protusporazumske politike pod krilaticom „Srbi na okup“ među banovinskim Srbima. U promicanju velikosrpske ideologije tzv. Savskoj grupi pridružio se i dio srpskih članova banovinskog odbora JNS-a bivše Primorske banovine te pojedinci iz redova bosansko-hercegovačkih muslimana.

„Krajina“ – udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda

Društvo „Krajina“ bilo je udruga srpskih građana s područja Savske i Primorske banovine. Od osnutka u veljači 1939. pa do propasti Kraljevine Jugoslavije u Travanjskom ratu 1941. zastupala je velikosrpsku ideologiju prikrivenu „lažnim“ jugoslavenstvom. Zalagala se za stvaranje nove političko-teritorijalne jedinice srpskog naroda u Kraljevini Jugoslaviji, koja bi se nazivala „Krajina“, a u svojim bi granicama obuhvaćala 25 kotareva iz Savske, Primorske i Vrbanske banovine. U Zagrebu osnovali su je članovi zabranjenih četničkih organizacija iz Savske banovine, a u radu bili su najaktivniji bivši visoki dužnosnici Jugoslavenske radikalne zajednice (JRZ) i Jugoslavenske nacionalne stranke (JNS). Među njima posebno su se isticali senator Petar Zec, vođa tzv. Savske grupe JNS-a u bivšoj Savskoj banovini, Vladimir Varićak, vlasnik i izdavač zagrebačkog tjednika *Srpske riječi* i *Nove srpske riječi*, te bivši ministar Niko Novaković-Longo, vođa protusporazumske ili disidentske frakcije JRZ-a u bivšoj Primorskoj banovini, odnosno Dalmaciji.

Društvo „Krajina“, udruženje za kulturno i privredno podizanje naroda, bilo je osnovano 10. II. 1939. u Zagrebu u restauraciji „Varoška pivnica“. ⁵¹ Za predsjednika Društva bio je izabran Stevan S. Kalember, za članove Upravnoga odbora Stevan S. Kalember, Stevo Stojanović, inž. Dragomir Subotić, Lazar Jakšić, Bogdan Miletić, dr. Vladimir Varićak, inž. Stanko Kliska, dr. Petar N. Gjurić i Dušan Žestić, a za članove Nadzornoga odbora društva Lazar Ladjević, dr. Bogdan Šolaja, dr. Branko Dragišić, Joca Milojević i Velimir Djukić.

Izabrano vodstvo Društva u nastavku je skupštine izglasovalo Pravila Društva koja su se sastojala od 9 poglavlja i 21 članka. Kao osnovna zadaća Društva određuje se rad „na zaštiti i unaprjeđenju kulturno-prosvjetnih, moralnih i privrednih interesa naroda“ koji će se provoditi osnivanjem ili pomaganjem kulturno-prosvjetnih, sportskih, gospodarskih i viteških udruženja. ⁵² Navedeno je da će te ciljeve udruženje nastojati ostvariti popularnim javnim predavanjima i raspravama o svim kulturno-prosvjetnim, socijalnim i gospodarskim pitanjima, koja će biti objavljena u stručnim i popularnim časopisima, novinama, knjigama i brošurama. Uz održavanje predavanja i rasprava te izdavačku djelatnost, Društvo se također obvezalo da će „pomagati svaku inicijativu i akciju, koja bi se poklapala sa zadatkom udruženja“. ⁵³

Da je osnivanje toga Društva bilo provedeno uz punu potporu vladajućeg JRZ-a, svjedoči činjenica da je njegova registracija bila obavljena u vrlo kratkome vremenu – od

⁵¹ HR-HDA 1353, Građanske stranke, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno-prosvjetno unapređenje naroda; Dizdar, „Osnivanje i djelatnost četničkih udruženja na području grada i kotara Vukovar u monarhističkoj Jugoslaviji (1918.-1941.)“, *Scrinia Slavonica*, 4, 2004, 259.

⁵² Ibid.

⁵³ Taj članak Pravila bio je doslovno primijenjen u slučaju glinskog kotara, kada je 3. XII. 1939. u Glini održana konferencija članova i simpatizera društva „Krajina“ koji su pod predsjedanjem dr. Stevana Brankovića donijeli rezoluciju, u kojoj su zatražili da se svi kotari od Jasenovca do Knina s apsolutnom srpskom većinom odvoje od Banovine Hrvatske. HR-HDA 1363 – izvještaj Sreskog načelstva u Glini od 16. III. 1940., inv. br. 6129. Srbi na okup, br. 14123.

osnivačke skupštine Društva 10. II. 1939., zaprimanja molbe za njegovu registraciju pri Upravi policije Zagreb i Upravnom odjeljenju II. pov. Kraljevske Banske Uprave Savske banovine 11. II. 1939. pa do upisa u registar udruga Savske banovine i potvrde njezinih pravila 16. II. 1939. godine proteklo je samo šest, odnosno pet dana.

Društvo „Krajina“ svoj je program objavilo u knjižici pod naslovom *Krajina – Srbi u našim sjevero-zapadnim pokrajinama*.⁵⁴ U prvome se dijelu te knjižice opisuju razlozi uzimanja upravo toga imena za novu jugoslavensku političko-teritorijalnu jedinicu. Prema njezinu anonimnom autoru ili autorima, u tako zamišljenoj političko-teritorijalnoj jedinici Kraljevine Jugoslavije našla bi se okupljena sva područja koja su se zvala „još iz davnina Krajinom; na lijevoj strani bivše granice hrvatskom,⁵⁵ a na desnoj strani bosanskom Krajinom“.⁵⁶

Nakon što je bila obrazložena povijesna utemeljenost uporabe upravo toga imena, autor ili autori te knjižice naveli su da bi „Krajina“ trebala u svojim granicama obuhvatiti s obiju strana bivše bosansko-hrvatske granice kostajnički, petrinjski, glinski, vrgomski, vojnički, slunjski, korenički, udbinski, donjolapački, gračački, otočački, dubički, bosanskonovski, dvorski, bosanskokrupski, cazinski, bihački, bosanskopetrovački, ključki, sanski, kninski i benkovački kotar te znatan dio ogulinskog kotara. Kao razlog ulaska tih kotareva u sastav „Krajine“ navodi se podatak iz popisa stanovništva Kraljevine Jugoslavije od 31. III. 1931., prema kojemu su Srbi na tome prostoru činili apsolutnu većinu.⁵⁷

Osnivači su Društva za upravno središte te nove političko-teritorijalne jedinice odabrali Bihać koji je, prema njihovu shvaćanju, krajinjski „geografski centar, a za najkraće vrijeme postaće i centar saobraćajni“.⁵⁸ Nakon definiranja imena, područja koje bi ušlo u sastav te jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice i njezina političko-upravnog središta, autor ili autori navode razloge koji su ih potaknuli na planiranje osnutka „Krajine“. Prema njima, potreba za stvaranjem takve političko-teritorijalne jedinice leži u činjenici da su Srbi zbog političkih pritisaka i gospodarskoga zanemarivanja „u tim krajevima najviše zaostali“.⁵⁹ Zbog tog sustavnog zanemarivanja i političkih pritisaka, krajiški su se Srbi potpuno „demobilisali i onesposobili za rad, u kome su proveli čitav niz decenija, vršeći svoju nacionalnu i patriotsku dužnost“,⁶⁰ zbog čega se posljedice toga stanja „bolno (...) osjećaju danas, baš u tim

⁵⁴ Zbog nedostatka bilo kakva impresuma u toj knjižici, mogla bi se u čitateljstva pojaviti sumnja da ona zapravo predstavlja program društva „Krajina“. Zbog toga kao potvrdu njezine autentičnosti kao programa toga Društva citiram izvještaj petrinjskog kotarskog načelnštva u kojem se navodi da je predsjednik toga ogranka Pavao Stanić pri osnutku ogranka toga Društva u Petrinji pročitao 21 članak Pravila udruženja te neke odlomke iz brošure *Krajina*. HR-HDA 1353, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno i privredno podizanje sela, osnutak mjesne organizacije u Petrinji, inv. br. 2881, br. 3314.

⁵⁵ Misli se na bivšu granicu austrougarske Trojedne Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije te Bosne i Hercegovine.

⁵⁶ *Krajina*, Zagreb 1939, 3.

⁵⁷ Prema podacima iznesenima u knjižici *Krajina*, na tome je prostoru živjelo „940.296 duša, od toga 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Muslimana“. Ibid., 3-4.

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ „Prepušteni, gotovo, sami sebi, a u posljednjih nekoliko godina izloženi atakama nesavjesnih agitatora koji se u svojoj neobuzdanosti i nasrtljivosti ne ustručavaju ni od najpoganijih uvreda, kleveta i izazivanja, a tu i tamo i ozbiljnih pokušaja i privrednog potiskivanja na svim linijama, za nas se u tim krajevima gotovo i ne zna“. Ibid., 4.

⁶⁰ To zanemarivanje „krajiških“ Srba imalo je, prema autoru ili autorima knjižice, za posljedicu čak i ukidanje rada brojnih „nacionalnih, prosvjetnih, pa čak i privrednih institucija, koje su ranije, pod tuđinskom vlasti, podigli zlatnim žrtvama i održavali zavidnom požrtvovnošću“. Ibid., 5.

našim krajevima na periferiji, na Krajini s jedne i s druge strane nekadašnje pokrajinske granice između Bosne i Hrvatske“.⁶¹

Osim toga, autori krajiškog programa konstatiraju da su Srbi u tim krajevima pod sve većim političkim pritiskom, koji je „s druge strane sve jači“.⁶² „Akcija je iz dana u dan sve življa, pa ako baš hoćete i bezobzirna i tako organizovana i vođena, da se, ne samo kod neupućenih u zemlji, nego naročito kod stranaca, koji prolaze tim krajevima, stvara uvjerenje kao da su ti krajevi, na prevaru i protiv volje većine naroda okupirani i zarobljeni.“⁶³ S obzirom na veliku zaostalost u svakome pogledu tih krajeva, pokretači društva „Krajina“ kao svoj najvažniji cilj najavili su kako radom Društva žele potaknuti krajiške Srbe na „požrtvovni i samoinicijativni kulturni, nacionalni i gospodarski rad u kojem bi političke razlike trebale biti u ime napretka srpskog naroda zanemarene i potisnute iz svakodnevnog života“.⁶⁴

Iako je to Društvo bilo osnovano isključivo za pomaganje svekolikog razvoja srpskoga naroda u Kraljevini Jugoslaviji, njegovi su se osnivači ipak svojim programom morali prilagoditi Ustavu Kraljevine Jugoslavije iz 1931., koji je Jugoslavene definirao kao naciju sastavljenu od triju plemena (slovenskog, hrvatskog i srpskog). Kako bi izbjegli opasnost da ih se proglasi nacionalnim društvom i da im se na osnovi toga zabrani društveno djelovanje, osnivači društva „Krajina“ opisali su u programu sami sebe kao lojalne jugoslavenske građane odane državnoj ideji.⁶⁵

U posljednjim dijelovima programa definiraju se neka tehnička pitanja djelovanja Društva, poput pitanja njegova sjedišta i načina djelovanja među krajiškim Srbima. Tako su do dana uspostave „Krajine“ kao jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice za svoje privremeno sjedište odabrali Zagreb, dok se za promidžbu društvenih ideja planiralo pokretanje novinske tiskovine.⁶⁶

⁶¹ „U tim krajevima, gdje u 25 srezova, koji gravitiraju Bihaću, živi, kao što je već napred rečeno, blizu 600 000 Srba sa 250 000 Hrvata i oko 100 000 Muslimana, ima čovjek osjećaj kao da tu uopšte i nema Srba, i kao da ih tu nikada nije ni bilo“. Ibid., 6-7.

⁶² Ova se sintagma najvjerojatnije odnosi na hrvatsku stranu.

⁶³ Najizglednije je da se govori o zahtjevima SDK-a da se Savska i Primorska banovina ujedine u jedinstvenu Banovinu Hrvatsku. U doba pripreme i objave te knjižice već su bile započele prve pripreme za pregovore između Dragiša Cvetkovića i Vladka Mačeka.

⁶⁴ Prema programu, osnivači „Krajine“ željeli su potaknuti „Srbe na svim poljima nacionalnog, kulturno-prosvjetnog i privrednog života, tako da se privatnom inicijativom organizuje i učini sve ono što se – na prvi pogled najbolje volje – ne može učiniti drugim putem“, naglašavajući da će se u tome radu „najozbiljnije čuvati od svake političko-partizanske akcije, pa su u projektu pravila udruženja predviđene potrebne sankcije protiv tih i sličnih pokušaja“ te da će „u prvom redu, nastojati da u granicama zakona i u skladu s najvišim nacionalnim i državnim interesima, voditi akciju da se nigdje na mjerodavnim mjestima ni u Zagrebu, ni u Beogradu, nikada ne izgubi iz vida činjenica, da u tim krajevima živi ogromna većina Srba i da se u tim pokrajinama ne može i ne smije voditi ni privredna ni prosvjetna, niti ma kakva druga politika, koja bi vrijeđala nacionalne osjećaje Srba, prosvjetno ih zapostavljala, a privredno slabila i potiskivala“. *Krajina*, 7.

⁶⁵ Sami sebe opisali su kao „pristaše narodnog i državnog jedinstva; mi smo za punu ravnopravnost svih državljana bez razlike vjere i plemena; mi smo za bratsku slogu i svaki pametan sporazum; nama su hrvatske svetinje isto tako svete i drage kao i srpske; mi ne pravimo među braćom nikakve razlike i na toj ćemo liniji ostati u čitavome našem radu. Mi nećemo smetati nijednoj legalnoj političkoj stranci da se organizuje i afirmira; mi nećemo smetati niti zabranjivati našim članovima i prijateljima da se političko-partijski opredjeljuju po svom uvjerenju i ukusu, ali ćemo se uvijek oduprijeti, razumije se, samo zakonom dozvoljenim sredstvima, svakoj akciji, koja bi imala tendencu, da eventualno ponižava i vrijeđa Srbe, da ih nacionalno potiskuje i da zapostavlja i ugrožava njihove moralne i materijalne interese“. Ibid., 7-8.

⁶⁶ Za promidžbenu aktivnost društva njegovi su osnivači predvidjeli pokretanje „jedne novinske revije, koja bi, privremeno u početku, izlazila u Zagrebu, a čim se u Bihaću stvore potrebni uslovi, list i centralna udruženja prenijeli bi se u Bihać. U tom cilju imala bi se u prvome redu u Bihaću osnovati moderna štamparija i velika knjižara. Te bi ustanove bile prvi realni temelj za vođenje zamišljene akcije“. Ibid., 8.

Društvo „Krajina“ bilo je od samoga početka zamišljeno kao društvo čiji je program temeljen na velikosrpskoj, a ne na jugoslavenskoj unitarističkoj ideji, koje si je kao osnovni politički cilj postavilo izdvajanje područja Krajine iz sastava Savske, Primorske i Vrbaske banovine te njezino pripojenje velikoj Srbiji. Njihovo deklarativno pozivanje na vjernost jugoslavenskoj državnoj ideji o trima plemenima i trima vjerama jednog naroda bilo je samo obrazac potreban za dobivanje dozvole za rad od Upravnoga odjeljenja Kraljevske banske uprave Savske banovine.⁶⁷ Da je društvo „Krajina“ nastupalo isključivo s velikosrpskih političkih pozicija, svjedoči i činjenica da se u popisu srpskih naselja „u ostalim srezovima u sjevero-zapadnim pokrajinama“ kao takav navodi čak i Zagreb.⁶⁸

Osnivanje društva „Krajina“ i objavu njegove političke platforme u knjižici *Krajina-Srbi u sjevero-zapadnim pokrajinama* HSS-ovski *Hrvatski dnevnik* i SDS-ovska *Nova riječ* dočekali su „na nož“.⁶⁹ Prvi osvrt na osnivanje toga Društva iznio je već 2. III. 1939. Sava N. Kosanović u svojem članku, u kojemu je otvoreno napao njegove osnivače kao glavne uzročnike i začetnike tzv. hrvatskog pitanja i svih nesporazuma koji su zbog politike jugoslavenskoga unitarizma doveli Kraljevinu Jugoslaviju do raspada, ali i kao glavne krivce što su se područja Savske banovine naseljena Srbima našla u lošoj gospodarskoj i obrazovnoj situaciji, navodeći niz primjera.⁷⁰ Sličan protukrajiški stav iznosi se i u članku „Akcija ‘anonimnih’“, u kojemu novinar *Nove riječi* konstatira da je gospodarski i kulturni status krajiških Srba za Austro-Ugarske Monarhije bio mnogo bolji nego što je u Kraljevini Jugoslaviji.⁷¹

⁶⁷ „Ova Uprava je mišljenja, da su pravila u suglasnosti sa zakonskim propisima, pa obzirom na gore izloženo pravila se mogu potvrditi“. HR-HDA 1353, predmet: „Krajina“ udruženje za kulturno-prosvjetno unapređenje naroda. Izvještaj Uprave policije u Zagrebu, otdjeljenje opšte policije od 11. veljače 1939., inv. br. 2970.

⁶⁸ *Krajina*, 12.

⁶⁹ „Odgovor Save Kosanovića Grbama, Urukalima i družini“, *Hrvatski dnevnik* (Zagreb), 4. 3. 1939, 3.

⁷⁰ „Pristalice ‘narodnog jedinstva’ traže da se zaštiti srpstvo od agresivnog hrvatstva. A baš takvo shvaćanje narodnog jedinstva – kao sinonima srpstva – dovelo je do današnjeg stanja i daje opravdanja najekstremnijima kod Hrvata. Ti – sigurni smo ko su i ako nijesu potpisali ni proglasa, ni knjižice ni pravila – kroz dvadeset godina daju ton takvoj politici. Kroz posljednjih deset godina samo oni govore, oni se čuju, oni vladaju. Od spomenutih 25 srezova, u 24 već u tri perioda sjede u parlamentu članovi jedinstvene većine – kakvih nema nigdje na svijetu – i mogli su se pobrinuti za ekonomsko i kulturno stanje srpskog sela. A i kroz prvih deset godina državnog života više od polovine tih srezova bilo je uvijek zastupano u vladi, koja je ovom zemljom upravljala. Svi ti Grbe, Mikašinovići, Letice, Urukala, Subotiči, Novakovići, kako li se zovu – dvadeset godina žive od raspirivanja mržnje srpsko-hrvatske. Diktatura im je došla kao spas, koji ih je ostavio na površini, jer samo u mutnom mogu da stoje na površini. (...) Stavljujući sebe za vječne branitelje srpstva, radeći najlošije i najnesavjesnije, bacili su – u očima Hrvata – odgovornost za loše stanje baš na tog Srbina – seljaka, koji živi izmiješan s Hrvatima! (...) Slunj, kotar s većinom srpskom, ima 62 % analfabeta. Više nego što ih je Austrija ostavila, i to mnogo više u srpskim selima, nego u hrvatskim. Lani, zaslugom većinom srpskom, narodni zastupnik, imao je zatvorene škole u deset srpskih sela. U vojničkom kotaru, s velikom većinom srpskom, narodni zastupnik Srbin – koji vječno traži da se poveća broj žandara – prosvjeduje što se bez njegovog znanja zida škola u jednom selu. U Plaškom vodila se istraga protiv predsjednika općine, što je sam iz svoje plaće podigao drvenu školu. U Vitunju, srpskom selu kod Ogulina, tri godine stoji prazna zgrada, koju su sami seljaci podigli za školu, jer nijesu sa zastupnikom Srbinom. Na Jezerima učitelj – Srbin pljuje djeci u usta i traži da gutaju njegovu pljuvačku i ne pomaže žalba. I tako redom. Da li je hrvatski seljak kriv za to? Da li je liječenje toga zla u borbi protiv hrvatstva? Ili naprotiv u zajednici i slozi onih, čija je sudbina i interes isti? (...) Oni što pokreću ‘Krajinu’, sahranili su sa svojom politikom odozgo na čitavoj liniji. Posljednjim im je udarac obrazloženje ostavke petorice ministara, koji su oborili Stojadinovićeve režim. (...) Srpski narod ne prima ove maskirane usrećitelje“. „Osnivanje društva ‘Krajina’“, *Nova riječ* (Subotica), 2. 3. 1939, 12.

⁷¹ „Iza Austrije ostalo po Krajinu još srebrnih pancira, toka i ilika, ostalo je još čoje i skrleta, svilenih peškira i vezenih kolijera, konja sedlanika i drugih znakova relativnog blagostanja i zadovoljstva na selu. Sad je sve to samo lijepa uspomena. Danas krajiška sela naliče na kolonije osuđenika na prisilan rad. Poslije

Ti su članci potaknuli u *Novoj riječi* pravu lavinu novih članaka sličnog sadržaja.⁷² Tako se u članku „Akcija ‘a la Krajina’“ osnivanje toga Društva stavlja u kontekst osnivanja brojnih drugih sličnih društava, poput „pokreta Karla Kovačevića, Jugoslavenske Radikalne Seljačke demokracije Nikole Uzunovića, Jugoslavenske Akcije, Četničkih udruženja i dr.“, koja su se formirala „da zbune i zavedu – naročito Srbe u krajevima gdje su miješani s Hrvatima“, a koja su propadala „jer su pravljene uvijek kombinacije ozgo, bez naroda, za korist pojedinca, za njihovo isticanje“, i to „uvijek na isti teritorij.“⁷³

U članku „Prijatelja S. iz Bihaća“, objavljenome u istome broju *Nove riječi*, čak se navodi da pokretači toga Društva nisu jedinstveni u usklađivanju svojih krajnjih ciljeva jer je samo nekoliko dana nakon njegova osnutka i objave programa u knjižici *Krajina* među njima došlo do sukoba oko pitanja prijestolnice te nove jugoslavenske političko-teritorijalne jedinice zato što bi „jedni htjeli Bihać za centar, drugi Banja Luku, a treći bi pristali i na koji drugi.“⁷⁴ Da je snažna negativna promidžba protiv osnivača toga Društva već u samome početku njegova djelovanja utjecala na njegov rad, svjedoči istupanje Milana Gavrilovića, člana Upravnog odbora, iz njega,⁷⁵ kao i suosnivača dr. Luke Marića.⁷⁶

Istupanje dvojice uglednih članova iz vodstva Društva te anonimnost njegovih osnivača koji se nisu potpisali na njegovu programu bili su povod „Prijatelju S. iz Bihaća“ da u *Novoj riječi* objavi njihova imena.⁷⁷ Osim toga što su javnosti prvi put bili predstavljeni

dvadeset godina režima tih vlastoljubivih konjunkturaša, satrevena je i ona mrva životne radosti i optimizma što je srpski narod na Krajini dočuvao bio kroz turski, venecijanski i austrijski režim.“ „Akcija anonimnih“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷² Pojam „čitatelji“ stavljen je pod navodne znakove zbog toga što postoji opravdana sumnja da su članci u tome stranačkome dnevniku SDS-a objavljeni u rubrici „pisma čitatelja“ zapravo pisma njezinih stranačkih dužnosnika koja je bilo naručilo političko vodstvo te stranke. Suvremenim internetskim rječnikom autore takvih natpisa zvali bi „trolovi“.

⁷³ „Akcija ‘a la Krajina’“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁴ „Prijatelj S. iz Bihaća“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁵ Prema Milanu Gavriloviću, razlozi njegova istupa iz društva samo nekoliko dana nakon njegova osnivanja leže u činjenici da mu u samome početku djelovanja društva „nije uspjelo da rad novoosnovanog društva usmjerim na jedino pravilan put, tj. da društvo bude vođeno od prvih ljudi Banije i Korduna“ te da mu ono „svojim pravilima i antidemokratskim metodama već u samom početku društvenog rada ne daje nikakvih garancija, da će narod srpski i hrvatski Banije i Korduna od takvog rada imati bilo kakve koristi“. „Izjava“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁶ „Jedan od potpisnika pravila ‘Krajine’ D. L. M. (dr. Luka Marić, op. a.) uputio je pismo pokretačima, kojim izjavljuje da istupa iz društva i povlači svoj potpis sa pravila. To što je učinio D. L. M. učinice svi dobronamjerni, koji su slučajno upali u to društvo. Oni, koji ostanu, oni sigurno nijesu dobronamjerni“. „Istupanje iz ‘manjine’“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4.

⁷⁷ „Ljudi su se pitali ko to vodi, a pokretači su se krili. Da ne bi bilo zabune, ipak treba objaviti imena onih koji su potpisali pravila. Ovo su oni: Stevo Stojanović, rodom Ličanin, po zanimanju upravitelj Agrarnih zajednica u Zagrebu, kandidat na svim izborima diktature; Stevo Kalember, porijeklom Ličanin; Dr. V. Đurić, porijeklom Kordunaš, po zanimanju profesor univerziteta. To je znameniti ‘gospodin iz automobila’ u kalendaru ‘Seljačkog kola’ ove godine; biv. radikal; M. Sadžak, porijeklom Banovac, zanimanje policijski činovnik; Dr. Luka Marić, porijeklom Banovac, zanimanjem profesor univerziteta (kad je vidio u što je zapeo, povukao je svoj potpis i nije više ‘Krajišnik’); Ing. Dragomir Subotić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga; presađen Krajišnik itd. Biv. radikal; Bogdan Miletić, porijeklom Srijemac, činovnik Saveza srp. zemlj. zadruga i on presađen. Biv. radikal; L. Jakšić, porijeklom Ličanin, inače sveštenik u Zagrebu; Dr. Vladimir Varićak, porijeklom Ličanin, inače advokat. Biv. radikal; Jovo Milojević, porijeklom Slavonac, zanimanje učitelj u Zagrebu, znameniti Jugoslaven iz šestog januara. Presađeni Krajišnik; Žestić, porijeklom Slavonac, zanimanjem brijač iz Zagreba, poznati jugoslavenski soko, i presađeni Krajišnik“. „Okolo ‘Krajine’ / Perjanice ‘Krajine’“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

neki od osnivača i vođa toga Društva, njihovo je djelovanje prvi put bilo povezano s Beogradom preko političkoga djelovanja narodnih zastupnika Dušana Bogunovića⁷⁸ i Đure Mikašinića,⁷⁹ tajnikâ organizacije JRZ-a Savske banovine.⁸⁰

Svi ti novinski članci, koji su se objavljivali u tisku ondašnje Savske banovine, važni su za razumijevanje djelovanja toga Društva na području Banovine Hrvatske jer jasno određuju neke nepoznanice vezane uz njegov rad i organizaciju. Na prvome se mjestu jasno ističe da je društvo „Krajina“ zapravo „udruženje Banovaca i Kordunaša“, odnosno dijela Srba s područja Korduna i Banovine (Banije),⁸¹ da su političku potporu osnivanju Društva dali visoki dužnosnici Stojadinovićeve JRZ-a, poput Đure Mikašinića i Dušana Bogunovića, te da se ideja za stvaranje Društva najvjerojatnije pojavila u Beogradu.⁸²

Srpski kulturni klub

Društvo Srpski kulturni klub je u Beogradu potkraj 1936. godine osnovala srpska intelektualna, politička i gospodarska elita, a nakon uspostave Banovine Hrvatske svrstalo se u najžešće osporavatelje unutarnjih političkih reformi započetih Sporazumom Cvetković–Maček.⁸³ Među Srbima u Banovini Hrvatskoj zastupalo je velikosrpsku ideologiju i bilo je, uz društvo „Krajina“ i dio svećenstva Srpske pravoslavne crkve, glavni nositelj protubanovinskoga i protusporazumskoga pokreta ujedinjenoga pod krilaticom „Srbi na okup“. Za razliku od ostalih zastupnika te politike, SKK je bio jedino srpsko društvo čije se djelovanje nije prikrivalo sintagmom borbe za spas unitarističke Kraljevine Jugoslavije, već se otvoreno zalagalo za stvaranje velike Srbije na svim srpskim „povijesnim“ prosto-

⁷⁸ Dušan Bogunović bio je inspektor prosvjetnog odjela Banske uprave Savske banovine i narodni zastupnik JRZ-a koji je svoju političku djelatnost razvio na području Ogulina i okolice. U izvještajima kotarskih načelnika s područja Like i Zagreba bio je organizator pokreta pod krilaticom „Srbi na okup“ na području Like, Korduna i Dalmacije. HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. IV. 1940., inv. br. 6129, Srbi na okup, br. 21422.

⁷⁹ „G. Đuro Mikašinić, biv. opć. bilježnik iz Plaškog, upravitelj Srpske Privredne banke (Zalagaonice), poslanik JNS i JRZ, uži prijatelj Dušana Letice, a preko njega Stojadinovića, sekretar JRZ za Savsku banovinu, govorio je u N. Skupštini o društvu ‘Krajina’. O tom Glasnik JRZ javlja: Mikašinić opisuje pojam ‘Srpske Krajine’. Veli da su Srbi iz Krajine u posljednje vrijeme povelili akciju da zaštite svoje interese i u tu su svrhu osnovali društvo ‘Krajina’ sa sjedištem u Zagrebu. Zadatak je ovog društva, da u ovom kraju afirmira Srbe na svim poljima nacionalnog društva. Veli da ta akcija nije uperena protiv Hrvata i da je on za potpunu ravnopravnost, ali da Srbi u Hrvatskoj traže također rješenje srpskog pitanja. Na kraju veli da hrvatsko pitanje treba riješiti na temelju državnog i narodnog jedinstva“. „Oko ‘Krajine’ / Đuro Mikašinić za ‘Krajinu’“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

⁸⁰ „A mi nismo djeca, da bismo mogli vjerovati da su gornja gospoda izmislila društvo ‘Krajinu’. Znademo mi da su oni samo tuđa firma, firma kabastijih ‘Krajišnika’. Od tih znademo za Đuru Mikašinića, općinskog bilježnika i narodnog poslanika, koji je u Nar. skupštini govorio u korist ‘Krajine’, a to sigurno zbog toga što mu kao pravom Krajišniku i iskušanom narodnom prijatelju, puca srce za siromašnim narodom... Druga ličnost je Dušan Bogunović, porijeklom Ličanin, učitelj gombanja i Dontov poslanik. (...) Pa mi znamo i to, da ni ova dvojica nisu pravi pokretači. Još se deblji kriju iza njih, a ova dvojica su uvijek i bila samo tuđa firma“. Ibid.

⁸¹ „Izjava“, *Nova riječ* (Subotica), 16. 3. 1939, 4; „Oko moje izjave“, *Nova riječ* (Subotica), 18. 3. 1939, 4.

⁸² „Oko ‘Krajine’ / Perjanice ‘Krajine’“, *Nova riječ* (Subotica), 30. 3. 1939, 9.

⁸³ Pravila Društva potvrdilo je Ministarstvo unutarnjih poslova 15. I. 1937. Marjanović, *Draža Mihailović*, 19; Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6; Regan, „Srpski kulturni klub i Banovina Hrvatska“, *Časopis za suvremenu povijest*, 40/2, 2008, 397-424. Cjeloviti popis osnivača SKK-a objavljen je u: Dimić, *Kulturna politika*, 519-520, bilj. 570.

rima, uključujući i dijelove Banovine Hrvatske u kojima su Srbi činili apsolutnu većinu u ukupnom stanovništvu, ali i dijelove Banovine Hrvatske koji su, prema stajalištima tvoraca velikosrpskoga programa SKK-a, iz povijesnih, geostrateških ili gospodarskih razloga (poput, primjerice, istočne obale Jadranskoga mora) trebali pripasti Velikoj Srbiji.

Prema Dimiću, smatra se da su inicijativu za osnivanjem takvoga udruženja dali bosanskohercegovački Srbi – Nikola Stojanović, odvjetnik i nekadašnji član Jugoslavenskoga odbora, Vladimir Čorović, sveučilišni profesor Filozofskog fakulteta u Beogradu i rektor beogradskog univerziteta, te Dragoljub Grčić, dugogodišnji predsjednik kulturnoga društva „Prosvjeta“, i sveučilišni profesor Slobodan Jovanović.⁸⁴ Za predsjednika Društva bio je izabran Slobodan Jovanović, za njegove potpredsjednike odvjetnici dr. Nikola Stojanović i Dragiša Vasić, a za tajnika sveučilišni profesor dr. Vasa Čubrilović.⁸⁵

Povijest djelovanja SKK-a bila je obilježena dvjema fazama djelovanja, a svaku od njih pratio je točno određen program. Prvu fazu, od osnutka 1936. godine do uspostave Banovine Hrvatske 1939., obilježio je službeno usvojen program djelovanja, koji je bio objavljen u knjižicama pod naslovom *Pravila Srpskog kulturnog društva* i *Srpski kulturni klub*, priloženima zahtjevu za upis u registar društva pri Ministarstvu unutarnjih poslova 15. I. 1937., dok su drugu fazu djelovanja obilježili svojevrsni amandmani na program iz 1937. godine, koji su se objavljivali kao članci vodećih dužnosnika toga Društva u *Srpskom glasu*, političkomu tjedniku i glavnomu glasilu toga Društva.

Dok je program iz godine 1937. još uvijek bio prožet „jugoslavenskim duhom“, dotle su „amandmani“ na program iz godine 1939. i 1940. otvoreno zatražili stvaranje Velike Srbije kao pravedne naknade Srbima za svu žrtvu koju su dali za stvaranje zajedničke jugoslavenske države, počevši od brojnih srpskih žrtava u Austro-Ugarskoj Monarhiji palih u borbi za „oslobođenje slavenske braće“ od austrijskog i ugarskog terora te tijekom Prvoga svjetskog rata,⁸⁶ preko odricanja od „ratnoga plijena“ obećanog Srbiji za njezinu ulogu u Prvom svjetskom ratu,⁸⁷ pa sve do odricanja od vlastitoga državnog i nacionalnog identiteta pri stvaranju Kraljevine SHS.

⁸⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 508.

⁸⁵ Upravni odbor SKK-a činili su: Slobodan Jovanović, gospodarstvenik dr. Vladimir Đorđević, sudac Kasacionog suda dr. Danilo Danić, Dragiša Vasić, trgovac dr. Kosta Popović, odvjetnik dr. Nikola Stojanović, Vasa Čubrilović, bivši pomoćnik ministra Risto Jojić, direktor gimnazije Dragomir Ilić, sveučilišni profesor dr. Pavle Stevanović, sveučilišni profesor dr. Slobodan Drašković, sveučilišni profesor dr. Sima Ilić, profesor učiteljske škole Sreten Stojanović, sveučilišni profesor dr. Milan Kičevac, sveučilišni profesor dr. Stevan Jakovljević, upravnik „Saveza nab. zadr. državnih činovnika“ Branko Trajković, a Nadzorni odbor kluba: general Živko Pavlović, rektor beogradskog univerziteta Dragoslav Jovanović, predsjednik Kasacionog suda Rusomir Janković, direktor „Hipotekarne banke Trgovačkog fonda“ Mihajlo Švabić te bivši direktor „Prometne banke“ Teodosije Ristić. *Ibid.*, 520.

⁸⁶ „Granica između Srbije s jedne i bivše Bosne i Hercegovine s druge strane koja je nekada išla rekom Drinom, rušena je od Kosova i konačno srušena pobjedom Srbije i njezinih saveznika Svetskom ratu od 1914 do 1918... I zato danas zaprepasčeni smelošću kojom se postavlja pitanje vraćanja na granice iz 1914. godine, dobrovoljci se smatraju izazvani i sa svom odlučnošću, onom istom sa kojom su se borili kao dobrovoljci, na to pitanje odgovaraju svima i svakom jednom rječju: Ne!“ „Oko autonomije Bosne i Hercegovine“, *Srpski glas* (Beograd), 23. 11. 1939, 3; „Trebalo prebrojati dobrovoljce iz Like i ostale žrtve raznih vrsta ‘za krst časni i slobodu zlatnu’“. Treba znati i upamtiti, da Srpstvo nije moglo biti ugušeno ni od strane Beča ni od strane Pešte za toliko vekova i ono zaista neće ni sada pokleknuti“. „Nema Srbina koji danas ne shvata da se ratne tekovine srpske vojske ne mogu izneti na Pazar ni u Brčkom ni na Jelačića trgu“, *Srpski glas* (Beograd), 11. 1. 1940, 2; „Njihove ‘pobede’“, *Srpski glas* (Beograd), 15. 2. 1940, 9.

⁸⁷ „Za ljubav posebnih hrvatskih težnji žrtvovana je kompaktnost države kao cjeline. (...) Žrtvovan je, da bi se, tobože, zadovoljno drugi principi, koji je obilato istican i upotrebljavan sa hrvatske strane, historijski,

Program Društva najvjerojatnije je, zajedno s njegovim pravilima, prihvaćen na osnivačkoj skupštini u Beogradu potkraj 1936. godine. Prema čl. 3. *Pravila Srpskog kulturnog kluba*, kao osnovni zadatak djelatnosti postavlja se rad na „njegovanju srpske kulture u okviru Jugoslavije, sa strogim isključenjem dnevne i partijske politike“.⁸⁸ Čini se da je taj osnovni zadatak Društva izazvao zabune na srpskoj političkoj i društvenoj sceni u Beogradu jer su ga njegovi autori u knjižici *Srpski kulturni klub* morali dodatno pojasniti.

Prema tom dodatnom objašnjenju ideje o njegovanju srpske kulture unutar jugoslavenske kulture, osnivači SKK-a istaknuli su da samo čovjek koji je svjestan svojih etničkih korijena i koji ih njeguje može biti temelj na kojemu se može graditi nadnacionalna država kakva je bila Kraljevina Jugoslavija.⁸⁹ Dodatno pojašnjenje uloge i zadaće djelovanja SKK-a iznio je i njezin predsjednik Slobodan Jovanović na prvoj javnoj skupštini Društva, održanoj u prostorijama palače „Izvozne banke“ 4. veljače 1937. godine.⁹⁰ Prema Jovanoviću, Srpski je kulturni klub „trebao biti mesto sastanaka i razgovora za sve one koji se interesuju pitanjima srpske nacionalne kulture“.⁹¹

No, osim te osnovne zadaće, Jovanović je posebno naglasio da će djelatnost Društva biti posebno usmjerena prema „graničnim oblastima“ koje su „po svom položaju izložene tuđinskim uticajima, i u kojima je Srpstvo najpouzdanija brana protiv tuđinskog nadiranja“.⁹² Premda je Dimić u romantičarskome duhu opisao prve godine djelovanja SKK-a kao organizacije koja je promicala „duh tolerancije, izmene misli, razgovora, saradnje, sastanaka i susreta različitih mišljenja, ideologija, stranačkih opredjeljenja, kulturnih konfesija, isključujući svaku partijsku i političku tendenciju, a posebno zloupotrebu nacionalne ideje“, kada se Jovanovićeve riječi o „graničnim oblastima“ usporede s političkim stajalištima Stevana Moljevića, predsjednika Odbora SKK-a za Bosansku Krajinu te kasnijeg ideologa četničkoga pokreta u vrijeme Drugoga svjetskog rata,⁹³ onda je jasno da je to Društvo već

državnopravni princip. Tome načelu Srbi su žrtvovali sjevernu Dalmaciju, Liku, Kordun i Slavoniju“. *Brčko, srez i grad. Riječ Srba Brčana povodom pripojenja srezova sjeverne Bosne Banovini Hrvatskoj*, Brčko 1939, 7-8.

⁸⁸ Dimić, *Kulturna politika*, 508, bilj. 544.

⁸⁹ „Pogrešno bi bilo misliti da dobar Jugoslaven može biti samo onaj koji je prestao biti Srbin ili Hrvat ili Slovenac. Naprotiv samo onaj koji je bio i ostao dobar Srbin, dobar Hrvat, dobar Slovenac može biti i dobar Jugoslaven. Samo onaj koji je naučio da voli svoju užu postojbinu, umeće da voli i svoju širu postojbinu. (...) Jugoslavenstvo samo na temelju Srpstva, Hrvatstva, Slovenstva može dobiti onu sigurnu istorijsku podlogu bez koje i najlepši ideali ostaju utopije. Uz to ne smemo smesti sa uma da sa stvaranjem Jugoslavije nije prestala istorijska misija Srba, Hrvata i Slovenaca. (...) Jugoslavija će biti jaka i napredna, ako je Srbin i Hrvat i Slovenac budu podjednako voleli. Ta zajednička ljubav tri plemena prema državi pretpostavlja sposobnost države da zadovolji kulturne potrebe sva tri plemena. Privatna društva koja poučavaju te potrebe i svraćaju na njih pažnju, više prema tome i jedan državotvorni zadatak“. Dimić, *Kulturna politika*, 508, bilj. 544.

⁹⁰ *Ibid.*, 510-511.

⁹¹ „Nacionalna kultura uzeta je u najširem smislu, tako da obuhvaća i duhovnu i materijalnu kulturu. Zato se u SKK vide udruženi intelektualci i privrednici. Ovo je možda prvi put da se čini pokušaj ovako prisne suradnje intelektualaca i privrednika“. Isječak iz govora Slobodana Jovanovića objavljenog u beogradskoj *Politici* 5. II. 1937. *Ibid.*, 511.
Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6.

⁹² Dimić, *Kulturna politika*, 511.

⁹³ Moljević je opisao Banju Luku kao „snažan kulturni centar koji će paralisati utjecaj Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj utjecaj bio potreban opštoj nacionalnoj i državnoj ideji, i biti predstraža Beograda“, s ciljem da se „zahtevi Veliko-Hrvata svedu na pravu meru i na njihovo prirodno područje, da se onemoguće i frankovoluk i bošnjakluk“. Petranović – Zečević, *Jugoslavenski federalizam*, 568, bilj. 6; Stevan Moljević, *Uloga i značaj Vrbaske banovine*, Banja Luka 1939, 19; Dimić, *Kulturna politika*, 513, bilj. 553.

od samog početka bilo zamišljeno kao nositelj novoga srpskog ujedinjenja u Kraljevini Jugoslaviji s jednim i jedinim ciljem, a to je bilo stvaranje Velike Srbije.

No, s druge strane, ne može se poreći ni činjenica da su osnivači SKK-a postupali prema svojim pravilima i programima u početku svoga društvenoga djelovanja, što je jasno vidljivo iz organizacijskog uređenja Društva, koje je za provedbu ideja podijelilo svoj rad na Gospodarski odjel pod vodstvom gospodarstvenika Vladimira Đorđevića i na Prosvjetni odjel pod vodstvom sveučilišnog profesora dr. Pavla Stevanovića.⁹⁴

Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije

Za razliku od zagrebačke „Krajine“ i beogradskoga Srpskog kulturnog kluba, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije (dalje: Sokol) bio je udruga građana temeljena na unitarističkoj jugoslavenskoj ideologiji koja u svojim je redovima okupljala velik broj članova svih konfesionalnosti. Na temelju te ideologije Sokol se nakon uspostave Banovine Hrvatske otvoreno izjasnio kao protivnik pretvorbe Kraljevine Jugoslavije u složenu državu, što je bio povod za brojne napade na njegove članove u Banovini Hrvatskoj.

Nakon vojnoga sloma i propasti Austro-Ugarske Monarhije, u Zagrebu se 26. I. 1919. održao sastanak predstavnika hrvatskoga, slovenskoga i srpskoga Sokola, na kojemu je odlučeno da se njihova udruženja 28. VI. 1919. ujedine u novu nacionalnu udrugu pod nazivom Sokolski savez Srba, Hrvata i Slovenaca.⁹⁵

Budući da je nova sokolska udruga već godine 1920. promijenila ime u Jugoslavenski sokolski savez te se u političkom smislu očitovala za integralno jugoslavenstvo, već 1922. obnavlja se u Zagrebu rad Hrvatskoga sokolskog saveza.⁹⁶ Njegov je rad bio prekinut uspostavom Šestosiječanjske diktature 1929., koja je zabranila djelovanje svim jugoslavenskim udrugama građana s nacionalnim predznakom.⁹⁷ No, da bi popunio prazninu nastalu ukidanjem tih saveza, kralj Aleksandar I. Karađorđević inicirao je u Beogradu stvaranje nove sokolske udruge, koju je zamislio kao perjanicu politike integralnoga jugoslavenstva, a u čiji bi se rad uključile sve prethodne sokolske udruge, odnosno kao glavnu državnu udrugu, čiji je jedini cilj bio promicanje jugoslavenstva u svim sferama života Kraljevine Jugoslavije. Prvotna udruga, nazvana „Viteškim udruženjem Soko(la) Kraljevine Jugoslavije“, osnovana je u Beogradu u prvim danima Šestosiječanjske diktature, a već je 5. XII. 1929. bila preimenovana donošenjem Zakona o osnivanju Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije.⁹⁸

Na Vidovdanskom saboru novoosnovane udruge 28. VI. 1929. Društvo je kao glavni cilj postavilo promicanje jugoslavenstva, koje je definirano kao „integralno ujedinjenje i potpuno mehaničko izmjenjivanje svih postojećih etičkih i moralnih elemenata naših u pravcu gradnje jedne homogene jugoslovenske mase“.⁹⁹ Da bi ojačala to novo sokolsko društvo, središnja je Vlada 28. I. 1930. uputila građanima Kraljevine Jugoslavije *Manifest*

⁹⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 520.

⁹⁵ Džaja, *Politička realnost jugoslavenstva*, 43.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 88.

⁹⁸ Hrvatski je sokolski savez na izvanrednoj skupštini, održanoj 1929., donio odluku o nepristupanju Viteškoj organizaciji Soko(la) Kraljevine Jugoslavije te, usporedno, i odluku o raspuštanju svih 125 ograna Hrvatskog sokolskog saveza. Dimić, *Kulturna politika*, 434.

⁹⁹ Ibid., 433.

savezne uprave, kojim je pozvala građane da se učlane u tu novu udругu, dok je njezin Statut središnja Vlada proglasila 15. II. 1930.¹⁰⁰

Upravljanje nad tom novom sokolskom udrugom bilo je povjereno Upravi saveza koju je imenovao ministar prosvjete i ministar vojske, uz suglasnost predsjednika središnje Vlade.¹⁰¹ Za razliku od teritorijalnoga ustroja drugih političkih stranaka i udругa građana, čiji je rad bio obnovljen godine 1931., a koje su svoje podružnice, odnosno lokalne odbore osnivale prema upravno-teritorijalnoj podijeli Kraljevine Jugoslavije, dakle na banovinske, kotarske, gradske i općinske odbore, Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije ustrojio je svoju teritorijalnu organizaciju preko sokolskih župa, koje su mogle obuhvaćati najmanje dva ili više kotareva, dok su se one same dijelile na sokolska društva, u čijem su sastavu kao posebni odjeli mogle djelovati sokolske seoske čete.¹⁰²

Nakon potpisivanja Sporazuma Cvetković–Maček, na području Banovine Hrvatske bilo je aktivno nekoliko sokolskih župa – sokolska župa Zagreb, koju je činilo najmanje 7 sokolskih društava,¹⁰³ sokolska župa Karlovac, koju je činilo 26 sokolskih društva i 7 seoskih četa,¹⁰⁴ sokolska župa Sušak–Rijeka, sokolska župa Šibenik–Zadar, sokolska župa Knin–Split, sokolska župa Osijek i naposljetku sokolska župa Mostar, koju je činilo 1 sokolsko društvo i 8 seoskih četa, osnovanih, prema navodu mostarskoga kotarskog načelnika, „samo u onim općinama, odnosno selima gdje ima Srba“.¹⁰⁵

Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije svoju je promidžbenu djelatnost provodio preko svojih glasila – *Sokolski glasnik*, *glasilo Saveza Sokola Kraljevine Jugoslavije*, *Soko*, *Sokolić* i *Sokolska prosvjeta* – koja su izlazila u Beogradu, dok su na području Banovine Hrvatske izlazili glasnici župa Sušak–Rijeka, Šibenik–Zadar i Knin–Split pod naslovom *Soko na Jadranu* i *Sokol na Jadranu*.

Od godine 1929., kada je osnovan, pa sve do dolaska Milana Stojadinovića na vlast godine 1935., Savez Sokola Kraljevine Jugoslavije bio je državna udругa zadužena za oblikovanje i nadzor nastave tjelesnoga odgoja u svim osnovnim i srednjim školama Kraljevine Jugoslavije, potom glavni nositelj razvoja pismenosti među širim narodnim slojevima te, u ideološkome smislu, glavni nositelj i promicatelj „jugoslavenskog državnog nacionalizma i kulturnih ideala“, odnosno unitarističke jugoslavenske ideologije.¹⁰⁶

Premda je Društvo nakon dolaska Milana Stojadinovića prestalo biti državnom udrugom, ono se i dalje smatralo glavnim nosiocem te ideologije i jednim od glavnih stupova one politike vođene iz Beograda koja je negiranjem prava hrvatskomu narodu na državnu i narodnosnu individualnost potkraj tridesetih godina 20. stoljeća gotovo dovela do „paralize“ unutarnjopolitičkoga života Kraljevine Jugoslavije. Negativan politički dojam koji je to Društvo ostavljalo na članove i simpatizere HSS-a i SDS-a tijekom druge polovine

¹⁰⁰ Ibid., 434.

¹⁰¹ Ibid., 436.

¹⁰² Gojko Jakovčev, *Sokolska organizacija u borbi*, Zagreb 1970, 79-81; Dimić, *Kulturna politika*, 439-441.

¹⁰³ Jakovčev, *Sokolska organizacija u borbi*, 60.

¹⁰⁴ Dimić, *Kulturna politika*, 441, bilj. 429.

¹⁰⁵ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Sreskog načelstva u Mostaru od 16. ožujka 1940, inv. br. 6129. Srbi na okup; Jelić-Butić, „Političke prilike“, IX, 25; *Sveslavensko sokolstvo. Svesokolski slet Beograd 1930*, Beograd 1930, 122-128, 140, 150, 180-203.

¹⁰⁶ Dimić, *Kulturna politika*, 442-461.

tridesetih godina 20. stoljeća zgodno ilustriraju novinski članci banovinskoga tiska sklonog politici koju je provodio SDK.

Prema pisanju *Srijemskoga Hrvata*, Sokoli su mitološki Jugoslaveni i falsifikatori narodne misli koji su „dvadeset godina (...) pristajali (...) uz svaku vladu koja je bila protiv Hrvata. Od orjunaša do četnika oni su svima davali svoju podršku i surađivali s njima u zagrižljivoj i upornoj negaciji hrvatskoga naroda i njegovih prava na život i egzistenciju. Svima, koji su se istaknuli protuhrvatskim radom, davali su legitimaciju jugoslavenstva, svjedodžbu državotvornosti s kojim su im bila sva vrata u državnim službama otvorena“.¹⁰⁷ U osudi sokolaša, kao jednih od glavnih nositelja protuhrvatske politike tridesetih godina 20. stoljeća, zagrebački *Katolički tjednik* otišao je još dalje. Prema njemu, ta je udruga građana postala „isključivo srpskom nacionalnom organizacijom, isto kao i ‘Narodna obrana’ i četnici. U Hrvatskoj Banovini samo Srbi stupaju u Sokol. I Srbi mu jedino daju ton. On je u Hrvatskoj postao branič srpskih interesa, i to vrlo ekspanzivan i ofenzivan“.¹⁰⁸

Da članovi uredništva *Srijemskoga Hrvata* i *Katoličkoga tjednika* nisu pretjerali u svojim opisima društva Sokol kao udruge koja se pod krinkom jugoslavenstva pretvorila u „srpsku nacionalnu organizaciju“, vidi se iz nekoliko izvještaja mostarskoga kotarskog načelnika. U svojem prvom izvještaju od 10. X. 1939. mostarsku sokolsku župu opisuje kao udruhu u koju su „učlanjeni skoro sami Srbi i pomenute sokolske čete postoje samo u onim općinama, odnosno selima gdje ima Srba, dok Hrvata i muslimana među sokolima ima samo kao bijelih vrana“.¹⁰⁹ U svojem izvještaju od 16. III. 1940. mostarski kotarski načelnik ide još dalje u optuživanju mostarskih sokola za protubanovinsku i protusporazumsku djelatnost te ističe da je Čedo Milić, „starešina“ sokolske župe i „fanatičan pristaša Ljotićevca“, glavni organizator protubanovinske i protusporazumske djelatnosti u tome kotaru, odnosno da je „vođa akcije ‘srpstva na okup’“.¹¹⁰

Da slučaj mostarskog Sokola nije usamljen primjer koji ilustrira prosrpski karakter društva Sokol potkraj tridesetih i početkom četrdesetih godina 20. stoljeća, vidljivo je i iz dvaju izvještaja koreničkoga kotarskog načelnika o političkim prilikama i događajima u tome kotaru, iz kojih se saznaje da je društvo Sokol organiziralo 27. I. 1939. u Buniću „Svetosavsku zabavu“, kao i u Korenici gotovo mjesec dana poslije, odnosno 4. II. 1939.¹¹¹

Srpska pravoslavna crkva

Srpska pravoslavna crkva bila je među najvažnijim i najutjecajnijim institucijama Srba u Kraljevini Jugoslaviji uoči Drugoga svjetskog rata.¹¹² Premda se vodstvo Srpske pravo-

¹⁰⁷ „Sokoli prema Hrvatskom narodu“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 22. 6. 1940, 1.

¹⁰⁸ „‘Katolički tjednik’ jugosokolima“, *Srijemski Hrvat* (Vukovar), 1. 1. 1941, 2.

¹⁰⁹ Jelić-Butić, „Političke prilike“, IX, 25; *Ibid.*, X, 43.

¹¹⁰ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj Sreskog načelstva u Mostaru od 16. ožujka 1940., inv. br. 6129, Srbi na okup.

¹¹¹ HR-HDA 1363, predmet: Političke prilike i događaji u mjesecu januaru 1939. god. – Izvještaj kotarskog načelstva u Korenici od 1. veljače 1939., inv. br. 5531; HR-HDA 1363, predmet: Političke prilike i događaji u mjesecu februaru 1939 – Izvještaj kotarskog načelstva u Korenici od 1. ožujka 1939., inv. br. 5531.

¹¹² Više u: „Pravoslavlje“, *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*, 6: Perfekt – Sindhi, Zagreb 1962, 267; *Srpska pravoslavna crkva 1219-1969: spomenica o 750-godišnjici autokefalnosti*, Beograd 1961; *Srpska pravoslavna crkva 1920-1970: spomenica o 50-godišnjici vaspostavljanja Srpske patrijaršije*, Beograd 1971; Željko Krušelj, „Svetosavlje kao ishodište velikosrpstva“, u: Ljubica Štefan (ur.), *Srpska pravoslavna crkva*

slavne crkve (Sveti arhijerejski sabor) nije javno usprotivilo uspostavi Banovine Hrvatske i unutarnjopolitičkoj reformi Kraljevine Jugoslavije, svećenstvo se podijelilo na pristaše i osporavatelje novoga unutarnjega političko-teritorijalnog uređenja.

S obzirom na to da je svećenstvo Srpske pravoslavne crkve tijekom Konkordatske krize čak bilo spremno na rušenje jugoslavenske Vlade s Milanom Stojadinovićem na čelu, moglo se očekivati da će slično reagirati i na Sporazum Cvetković–Maček, kao i na uspostavu Banovine Hrvatske.¹¹³ Iako se njezino svećenstvo, poput članova i simpatizera svih drugih srpskih političkih stranaka, podijelilo na pristaše i poricatelje novoga unutarnjeg političko-teritorijalnog uređenja Kraljevine Jugoslavije, vodstvo Srpske pravoslavne crkve, odnosno njezin Sveti arhijerejski sabor nije se javno protivio uspostavi Banovine Hrvatske unatoč činjenici da je određen broj članova toga Sabora smatrao kako je velik broj srpskih kotareva nepravedno ušao u njezin sastav, kao i da je njezin teritorij prevelik.¹¹⁴

Najjača protubanovinska i protusporazumska aktivnost bila je među pravoslavnim svećenicima u Bosanskoj Posavini, koji ne samo da su bili uključeni u promociju politike „Srbi na okup“ nego su i poticali osnivanje akcijskih odbora brčanskoga, derventskoga i gradačackog kotara kao stožernih organizacija za obranu srpstva. Štoviše, velik broj pravoslavnih svećenika s prostora Bosanske Posavine vodio je glavnu riječ u oblikovanju te političke djelatnosti. Prema izvještajima kotarskih načelnika iz Brčkoga, Dervente i Gradačca, kao vođa i organizator ove akcije navodi se tuzlanski vladika Nektarije, prota Milan Božić iz Sarajeva te prota Rajko Sofrenović iz Gradačca.¹¹⁵ Svoj vrhunac protusporazumska i protubanovinska politika u Bosanskoj Posavini doživjela je 25. I. 1940., kada je u prostorijskim Srpske crkvene općine u Brčkom osnovan „Akcioni odbor“ Bosanske Posavine.¹¹⁶

i fašizam, Zagreb 1996, 6; „Srpska pravoslavna crkva“, *Opći religijski leksikon*, Zagreb 2002; *Historija srpskog naroda*, 1-6, Beograd 1986; Regan, „Djelovanje Srpske pravoslavne crkve na području Banovine Hrvatske“, u: Tomislav Jonjić – Zlatko Matijević (ur.), *Hrvatska između slobode i jugoslavenstva: zbornik radova*, Zagreb 2009, 249-278; Isti, „The Serbian Orthodox Church and Croatian independence – Activity in the Banate of Croatia“, *Review of Croatian History*, 6/1, 2010, 85-104.

¹¹³ Kako je Milan Stojadinović uspio ratificirati konkordat u državnome parlamentu, Sveti arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve „je bio sproveo u delo svoju pretnju da će isključiti iz crkvene zajednice sve one narodne poslanike, koji budu glasali za Konkordat. Ova je odluka izvršna u celoj zemlji i na mnogim mestima dolazilo je do nemilih scena kada su pojedini sveštenici odbijali da vrše obrede za porodice posalnika koji su glasali ‘za’. Iz srpske pravoslavne crkve bili su tada isključeni i svi članovi Vlade pravoslavne vere, pa razume se i ja“. Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, 472.

¹¹⁴ „Vama je poznato da Srpska pravoslavna crkva, kad je bila u pitanju sloga i jedinstvo u Jugoslaviji, nije ustala protiv formiranja, u onako širokim granicama, Hrvatske banovine, u kojoj su mnogi srpski srezovi sa čisto srpskom većinom. Niti je Srpska pravoslavna crkva ustala ma kakvim javnim i oštrim protestom što su za vreme Vašeg banovanja u Zagrebu od strane zagrebačke rulje polupani svi prozori na dvoru Srpskog pravoslavnog Mitropolita gospodina Dositeja. Niti je srpski narod ustao kakvim javnim protestom, što je, opet, za vreme Vašeg banovanja u Zagrebu, zagrebačka opština poisterivala sve Srbe iz službe i što je, opet uzela za zapovednika gradske straže Geroca, čuvenog dželata Srba u vreme prošle okupacije“. Pismo srpskog episkopa SAD-a Dionisija – banu Ivanu Šubašiću, 17. I. 1942., u: Jure Krišto, *Katolička crkva i Nezavisna Država Hrvatska 1941. – 1945.*, 2, Zagreb 1998, 138-139.

¹¹⁵ HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940, inv. br. 6129.

¹¹⁶ HR-HDA-1363, Politička situacija, predmet: Srbi na okup/: Kostić dr. Milorad održanje sastanka u srpskoj dvorani u Brčkom – izvještaj kotarskog načelstva u Brčkome od 26. siječnja 1940., inv. br. 6129; HR-HDA 1363, Politička situacija, Srbi na okup, Odcjepljenje i odvajanje pojedinih srezova od Banovine Hrvatske u vezi sa pokretom „Srbi na okup“ – izvještaj odjela za unutrašnje poslove BV BH od 13. travnja 1940., inv. br. 6129.

Nasuprot njima djelovala je skupina pravoslavnih svećenika iz Gornjokarlovačke, Banjalučke i Pakračke eparhije, koji su bili mnogo skloniji prihvaćanju procesa pretvorbe Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državu, što se vidi i iz njihova političkoga djelovanja jer su najčešće kao simpatizeri ili čak članovi SDS-a sudjelovali u promociji nove politike Sporazuma među banovinskim Srbima. Neki su od njih čak i zauzimali visoke položaje u tijelima Banovine Hrvatske, poput pravoslavnoga svećenika Rajka Kokanovića, koji je kao hrvatski narodni zastupnik sudjelovao na prvoj sjednici Hrvatskoga narodnog zastupstva 29. VIII. 1939. u Zagrebu nakon uspostave Banovine Hrvatske¹¹⁷ te bio izabran za člana Banskoga odbora za gospodarstvo, a s pravoslavnim svećenikom Dušanom Kecmanovićem iz Banje Luke za člana Prosvjetnoga odbora.¹¹⁸

5. Zaključak

U ovom je radu prikazano političko djelovanje stranaka i društava koje su u svom članstvu i vodstvu okupljale velik broj Srba tijekom nastanka i razvoja Banovine Hrvatske od 26. VIII. 1939. do 10. IV. 1941. Obuhvaćene su sve važnije političke stranke i udruge građana, kao i Srpska pravoslavna crkva, koje su bitno utjecale na politička stajališta banovinskih Srba. Nakon što je uspostavom Banovine Hrvatske 26. VIII. 1939. započela opsežna državna reforma pretvaranja Kraljevine Jugoslavije iz unitarističke u složenu državnu zajednicu, a u stvarnosti njezina podjela na hrvatsku i srpsku interesnu sferu, tim političkim procesom bile su zadovoljne tek stranke SDK (Hrvatska seljačka stranka i Samostalna demokratska stranka) pod vodstvom Vladka Mačeka i vladajuća Jugoslaven-ska radikalna zajednica pod vodstvom Dragiše Cvetkovića, uključujući kneza Pavla kao vodećega člana Kraljevskog namjesništva. Premda se činilo da je započeta federalizacija zemlje, koja je još planirala uspostavu slovenske i srpske jedinice uz Banovinu Hrvatsku, put k stabiliziranju dotadašnje izuzetno nestabilne unutarnjopolitičke situacije, kao i odabir tog modela potaknuli su pobornike preostalih triju modela (unitarističko-centralističkoga, velikosrpskoga i separatističkoga) na još snažnije političko djelovanje, što je u konačnici dovelo do slamanja federalističkoga modela u državnom udaru 27. III. 1941. Iako su nositelji udara imali namjeru obnoviti centralističko-unitarističko uređenje države, na tom putu spriječila ih je njemačko-talijanska agresija u travnju 1941. Tako je na kraju ipak „pobijedio“ separatistički model rješavanja unutarnjopolitičke krize monarhističke Jugoslavije. No, ne kao međusobni dogovor naroda Jugoslavije o priznavanju povijesnih pokrajina kao novih država, već kao posljedica njemačko-talijanske agresije i njihovih saveznika na Jugoslaviju u travnju 1941. te nevoljkosti narodâ Jugoslavije da je brane kao svoju domovinu.

¹¹⁷ „Sjednica Hrvatskog narodnog zastupstva“, *Nova riječ* (Subotica), 31. 8. 1939, 5.

¹¹⁸ „Izbor banskih odbora“, *Nova riječ* (Subotica), 31. 8. 1939, 6.